

HELENA KNIFIĆ SCHAPS

ARHITEKTI DENZLER, VILIČIĆ, MOHOROVIČIĆ, SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ I REKONSTRUKCIJA TVRĐAVE NEHAJ U SENJU 1960-IH

Helena Knifić Schaps
Oboj 68
HR 10000 Zagreb
arhprojekt@inet.hr

UDK: 94(497.56Senj)"16/20"
72.071(0.067)"20"
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2024-10-20

Tvrđava Nehaj kulturno je dobro Republike Hrvatske. Aspekt ovog rada je uloga pojedinaca, stručnjaka i uglednika na području svojeg djelovanja, osobito arhitekata Andre Mohorovičića, Jurja Denzlera, Melite Viličić i Srebrenke (Sene) Sekulić-Gvozdanović u građevinsko-konzervatorskoj rekonstrukciji tvrđave i stvaranju uvjeta za njezinu novu, muzejsku namjenu.

Rekonstrukcija započinje neposredno nakon Drugoga svjetskog rata i traje do 1975. godine. Prva faza rekonstrukcije krajem 1950-ih i 1960-ih godina vrijeme je konsolidiranja, redefiniranja ustroja, osnivanja i početaka djelovanja novih institucija i službi sa spektra konzervatorstva, zaštite kulturne baštine, muzeologije i drugih. Snažno je obilježena novim društveno-političkim uređenjem države (od 1945. godine Federativne Narodne Republike Jugoslavije, FNRJ, a od 1963. godine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, SFRJ) i podjelom ingerencija. Sve to ne odgađa inicijativu i djelovanje entuzijasta i stručnjaka, u to vrijeme najcjjenjenijih i najkompetentnijih za rekonstrukciju spomenika čiji značaj i simbolika prelaze nacionalne, republičke, pa i federalne granice.

O tvrđavi Nehaj pisano je opširno i iz više stručnih perspektiva. U ovom se radu analizira tijek promjena koje se događaju na korpusu građevine kroz povijest. Težište je na činjenicama o djelovanju arhitekata Denzlera, M. Viličić, Mohorovičića i S. Sekulić-Gvozdanović, o njihovom zalaganju, doprinosu i zaslugama koje su nedovoljno poznate čak i u stručnim arhitektonskim krugovima. Značaj koji valorizaciji, vidljivosti i samoj rekonstrukciji Nehaja daju ovi arhitekti, nastavak je inicijalnog djelovanja dr. Vuka Krajača te, od početka pa do samog završetka, aktivnog sudjelovanja glavnog aktera prof. Ante Glavičića. Muzejski postav nije predmet ovog rada.

Ključne riječi: tvrđava Nehaj, rekonstrukcija, Juraj Denzler, Melita Viličić, Andre Mohorovičić, Sena Sekulić-Gvozdanović

Sl. 1. Senj u drugoj polovici 1920-ih
(izvor: *Senj, Hrvatski kulturni spomenici*, 1940, sl. 25., foto: Ljudevit Griesbach)

Utvrda Nehaj, "ta grandiozna Lenkovićeveva skulptura"¹

Tvrđava Nehaj jedinstveno je oblikovan fortifikacijski objekt, jedan od onih nastalih nakon promjene načina ratovanja s hladnog na vatreno oružje. Iako je glavna tema rada rekonstrukcija tvrđave 1960-ih godina, drži se korisnim dati uvid u tipologiju, uzore, promjene u strukturi i izgledu građevine kroz povijest, barem onih dokazanih i evidentiranih u arhivskoj građi. Sve je to poslužilo analizi i usporedbi te donošenju odluka o konceptu, opsegu, načinu i detaljima rekonstrukcije.

Sagrađena na brdu Trbušnjak, tvrđava Nehaj orijentirana je točno prema stranama svijeta, četverokutnog tlocrta s ravnim stranama koje se od dna prema vrhu sužavaju za oko 60 cm.² Podignuta je po nalogu austrijskog cara, cara Svetoga Rimskog Carstva i kralja Češke i Ugarske Rudolfa I., za potrebe obrane teritorija pod njegovom ingerencijom od turskih nasrtaja s kopna, ali i za obranu s mora. Sve zasluge za planiranje i izvođenje pripisuju se Ivanu Lenkoviću, inženjeru i uskočkom kapetanu na Žumberku te u Senju od 1537. godine. Kao dobar poznavatelj obrambenih potreba grada, Ivan Lenković uviđa da je Senju, uz njegovu postojeću fortifikacijsku strukturu (zidine i kule) potreban objekt koji će dominirati već samim položajem, iz kojega će se moći (o)braniti grad i spriječiti prodor na sjeverne teritorije carevine.

¹ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 241–262.

² A. GLAVIČIĆ, 1965/1, 308.

Sl. 2. Veduta Senja 1689. godine, J. W. Valvasor (izvor: *Arhitektura*, 1971, 56)

O duljini gradnje tvrđave postoje razna tumačenja.³ Najvjerojatnije je ipak ono iz zapisa samog Lenkovića iz 1550. godine. Prema raspoloživim dokumentima, izgradnja započinje godine 1551., a prema navodima Pavla Rittera Vitezovića završava 1558. godine.⁴

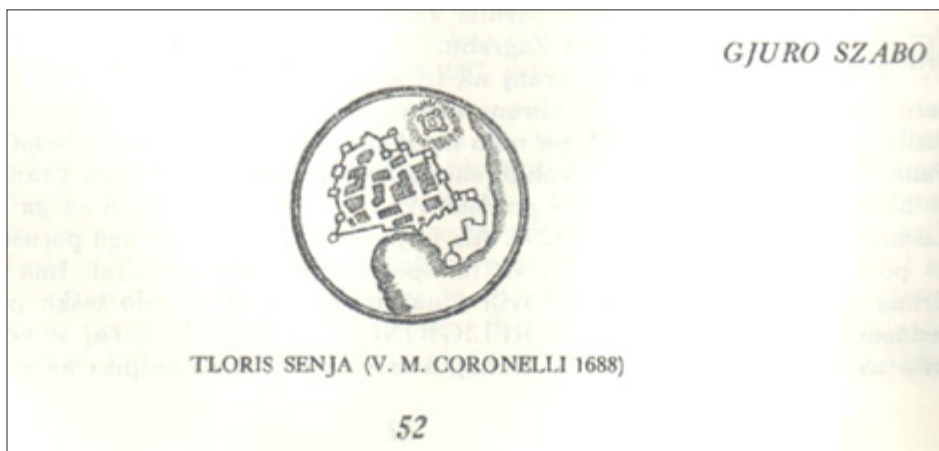
Potkrjepljuje to i natpis na lijevom grbu zida unutrašnjeg dvorišta Nehaja: *HL (Hans Lenkovich) 1558.*⁵ U vrijeme podizanja *Nehajgrada* (kako ga naziva Gjuro Szabo), gradnja burgova je već prestala, uvjetovana upravo promjenom načina ratovanja. Postojećim se burgovima (kao što su Cesargrad, Varaždin i drugi) dodaju bastionski tornjevi, a *Nehajgrad* (nazivom ipak "grad / burg") se već u začetku koncipira kao bastionski toranj, dakle kula.⁶ Uspješnost tog koncepta i dokazanu obrambenu učinkovitost potvrđuje i interes najvećih vojnih inženjera 17. stoljeća, koji tvrđavu dokumentiraju u nacrtima: Ivan (Giovanni) Pieroni (1639.), Martin Stier (1660.), Johann Weichard Valvasor (1689.) i drugi.

³ P. TIJAN, 1931, 45. "Sazidan je u jednoj godini dana, a graden je na strategijski vrlo zgodnoj točki, na tjemenu humka od 82 m (...). Na ulaznim vratima se još vidi koloturnik starih vrata."

⁴ M. VILIČIĆ, 1981/82-2, 339.

⁵ M. VILIČIĆ, 1981/82-2, 340.

⁶ Iz te perspektive nije sasvim netočno što se u samom Senju o Nehaju ni danas ne govori kao o tvrđavi, već je uobičajeni naziv "kula Nehaj", sukladan s nazivom ostalih kula unutar korpusa gradskog bedema.

Sl. 3. Karta Senja 1688. godine, V. M. Coronelli
(izvor: *Senj, Hrvatski kulturni spomenici*, 1940, 52)

Upravo se nacrtima i vedutama pohranjenim u arhivima zahvaljuje mogućnost istraživanja izvornosti oblika forme i strukture, što prethodi izradi nacрта rekonstrukcije tvrđave početkom 1960-ih. Relevantni arhivi su Austrijska nacionalna knjižnica (ÖNB), Zbirka karata i Zbirka rukopisa u Beču; Ratni arhiv i Arhiv dvorske komore u Beču, Austrijski državni arhiv (ÖSA), Putovanja dvora – obiteljski arhiv također u Beču, Muzej Rudolfinum i Državni arhiv u Ljubljani te Hrvatski državni arhiv u Zagrebu.⁷

Stanje i intervencije na tvrđavi kroz povijest – mijene naizgled nepromijenjenog

Srebrenka (Sena) Sekulić-Gvozdanović⁸ opisuje vanjsku formu tvrđave/kule kao "čisti matematički tlocrt – osnova koncentričnog, kompaktnog bloka

⁷ Današnje nazive arhiva Melita Viličić navodi kao: *Nacionalna biblioteka, Zbirka karata i Zbirka rukopisa, Ratni arhiv, Arhiv dvorske komore, Državni arhiv, Putovanja dvora – obiteljski arhiv, svi u Beču, Muzej Rudolfinum i Državni arhiv u Ljubljani te Državni arhiv u Zagrebu.* (1971, 65–130)

⁸ S. Sekulić-Gvozdanović (Banja Luka, 1916. – Zagreb, 2002.), hrvatska je arhitektica, povjesničarka arhitekture, pedagoginja i društveno angažirana stručnjakinja. Školovala se u Zagrebu, diplomirala 1940. godine na Arhitektonskom odsjeku Tehničkog fakulteta, a doktorirala 1976. godine na Arhitektonskom fakultetu. Tu je provela cijeli radni vijek kao asistentica, redovita profesorica i prva žena - dekanica. Uz knjige, skripta i stručne članke, autorica je i koautorica projekata za izvedbu obnove povijesnih građevina, dobitnica nagrada i dopisna članica Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (kasnije HAZU).

(...) s malim kulama za topove, koji se kristaliziraju u kvadrat. Nehaj je uzoran primjer renesansnog kaštela (...), nije kopija ničije manire, urastao je u vlastiti teren bez okolnih bedema. (...) Gotovo pravilna zbijena kristalna kocka na stijeni (...) izvanredan je primjer za komparaciju iste funkcije u različitim geografskim i situacionim okolnostima.⁹ U tu je kristalnu kocku ugrađeno preko 3.400 m³ ili 7.500 tona kamena, pijeska i vapna¹⁰. U nedostatku gradiva uvjetovanog nametnutom brzinom gradnje, u zide tvrđave ugrađuje se kameni materijal brojnih zgrada, uključujući i one sakralne, koje su se u to vrijeme nalazile izvan gradskog bedema i nije ih bilo moguće štiti.

Ta "gigantska Lenkovićeve skulptura" tlocrtno je gotovo potpuno pravilni kvadrat dimenzija oko 24,0 x 24,0 m, s atrijem svijetle širine 5,0 x 5,0 m. U sredini atrija nalazi se šterna. Vanjski ovojni zidovi prizemlja debljine su 3,40 - 3,50 m (u vrhu drugog kata su oko 2,5 m), a zidovi atrija 80-90 cm. Glavni je ulaz odignut oko 2,50 m od tla. Zidovi kata debljine su 3,0, a oni atrija 1,0 m.¹¹

Zahvaljujući arhivima u kojima su istraživali Pavao Tijan, Gjuro Szabo, Melita Viličić¹², Ante Glavičić i drugi, može se utvrditi tijek i opseg mijena vanjskog izgleda i intervencija unutar tvrđave. Unatoč njima, građevinski korpus ostao je stoljećima postojan i naizgled nepromijenjen.

Najviše dokumentiranih mijena događalo se na ulazu u tvrđavu. Ulazna vrata isprva su uska, centralno postavljena u odnosu na središnju sjevernu kulu, u osi izljevnicu 1. kata. Gjuro Szabo navodi kako se prvobitno u tvrđavu ulazilo ljestvama, o čemu postoji dokument u, kako navodi, "Državnom arhivu u Zagrebu". Kasnije se dodaje mostić koji se mogao uvlačiti, vjerojatno u širinu vjetrobrana.¹³ Ivan (Giovanni) Pieroni 1639. godine u presjeku tvrđave prikazuje kameno stubište odmaknuto od ulaznih vrata, što ukazuje na postojanje drvenog mosta (prema M. Viličić "očito podiznog"), uobičajenog za onovremene fortifikacijske objekte. Na Stierovoj veduti Senja (1660.) pristupno je stubište na

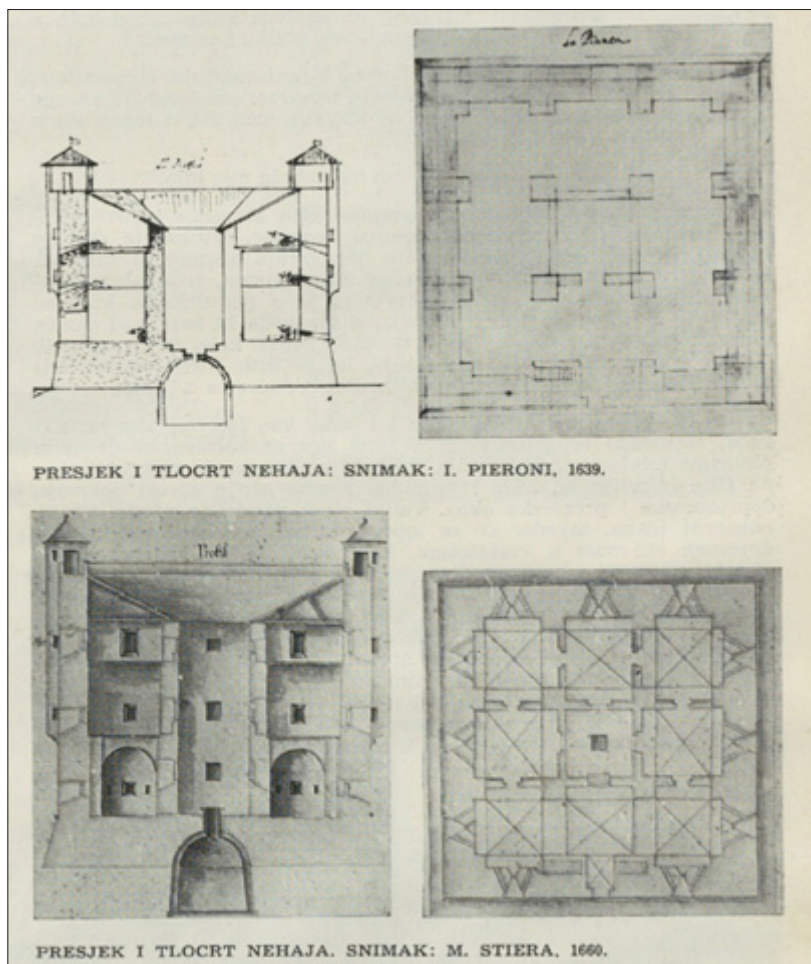
⁹ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 243.

¹⁰ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 254.

¹¹ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 244–251. Melita Viličić u svojem djelu *Arhitektonski spomenici Senja* daje nešto preciznije dimenzije (za koji centimetar), što ne mijenja bitno informaciju o tvrđavi. (1971, 89)

¹² Melita Viličić (Slavonski Brod, 1913. – Zagreb, 2005.) hrvatska je arhitektica, konzervatorica, povjesničarka arhitekture i pedagoginja. Od 1948. godine je asistentica, honorarna nastavnica i docentica, zatim izvanredna pa potom redovna profesorica na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i njegovim prethodnicima pod drugim nazivima. Autorica je stručnih članaka, publikacija, skripta te brojnih projekata rekonstrukcije povijesnih građevina. Bila je članica-suradnica Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (kasnije HAZU).

¹³ *Senj, Hrvatski kulturni spomenici*, 1940, 52.

Sl. 4. Tlocrt i presjek Nežaja: I. Pieroni 1639. godine i M. Stier 1660. godine
(izvor: *Arhitektura*, 1971, 55)

nasipu okomitom na pročelje, nasip je odmaknut od sjevernog zida i s ulaznim vratima spojen mostićem ili ljestvama. J. W. Valvasor (1689.) prikazuje nasip okomit na pročelje bez pristupnog mostića (vjerojatno baš njega opisuje Gjur Szabo). Osim ulaznog dijela, postoje opisi i prikazi krovne konstrukcije. Stier prikazuje krovnište s horizontalnim i kosim konstruktivnim elementima, dok ga Pieroni prikazuje kao roženično.¹⁴

¹⁴ M. VILIČIĆ, 1971, 55.

Sl. 5. Tvrđava Nehaj 1897. godine, bez sjeverozapadne kule i s "kućicom" kao ulazom (izvor: *Senj, Hrvatski kulturni spomenici*, 1940, sl. 54., foto: Gjuro Szabo)

Za sva daljnja istraživanja i postupanja od pomoći je zapis iz 1749. godine s opisom prostorija, namjenom i tehničkom obradom (posebno podova). Tako je dio prizemlja popločen kamenom (u prostoriji s priborom za nabijanje topova); ostalo je nabijena zemlja (prostori za boravak vojske). Prostorije prvog kata na podu imaju kamen i opeku, dok su one na drugom katu popodene daskama. U tom su prikazu ulazna vrata još uvijek uska i centralno postavljena, a vidljiva su i vrata vjetrobrana.¹⁵

Odredbom Madridskog mira 1617. godine uskoci postaju vlastima skupi i nepoželjni (vjerojatno i nepotrebni), pa napuštaju svoju "gornju tvrđu i raseljavaju se".¹⁶ Interes bečkog dvora slabi, kronični nedostatak sredstava i slabo održavanje pogoduju propadanju najosjetljivijih dijelova, posebno krovšta. Do prve značajnije rekonstrukcije tvrđave (što podrazumijeva sanaciju i potrebnu adaptaciju za promjenu namjene) dolazi krajem 18. stoljeća, uvjetovano upravo prestankom vojne potrebe i obrambene namjene. U situacijskom planu grada iz

¹⁵ M. VILIČIĆ, 1971, 55 i napomena 4, izvor Ratni arhiv u Beču, Ini C VII No 6.

¹⁶ M. VILIČIĆ, 1971, 89.

Sl. 6. Tvrđava Nehaj oko 1900. godine bez sjeverozapadne kule; vidljivo proširena i iz centralne osi pomaknuta ulazna vrata (izvor: A. GLAVIČIĆ, 1970, 212)

1815. godine stoji podatak da je "Senj postao pogranično mjesto i kako kroza nj često prolaze trupe, pa bi bilo potrebno da se postojeća utvrda uredi za njihovo stacioniranje – jer je nakon povlačenja Turaka Nehaj izgubio svoju funkciju".¹⁷ Da bi tvrđava postala objekt za privremeni i povremeni smještaj vojnih posada, trebalo je izvršiti prilagodbe i na pročelju i u unutarnjoj dispoziciji prostora. Planovi iz 1826. i 1839. godine prikazuju već prošireni ulaz s prigradnjom ("kućica"), "vjerojatno kao zaštita od bure".¹⁸ Na fotografiji iz 1897. godine tvrđava je bez sjeverozapadne kule i s prigradenom "kućicom" na ulazu, što 1931. godine dokumentira i dodatno obrazlaže Pavao Tijan¹⁹.

Ulaz je s terena obostrano bočno uza samo pročelje kroz prigradnju, ne više okomito na pročelje. Iz tog vremena vjerojatno potječe stubište s dva kraka (s istoka i sa zapada) do podesta na nasipu pred ulaznim vratima. Prigradnja se kasnije ruši.

¹⁷ M. VILIČIĆ, 1971, 55 i napomena 7, izvor Ratni arhiv u Beču, Ini C VII No 9.

¹⁸ M. VILIČIĆ, 1971, 55 i napomena 9.

¹⁹ P. TIJAN, 1931, 45.

Sl. 7. Tvrđava Nehaj krajem 1920. godine, s rekonstruiranom sjeverozapadnom kulom (izvor: I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 2001, 25)

Što se porušene sjeverozapadne kule tiče, nju je, kako piše Gjuro Szabo, "nebeska strijela odnijela"²⁰. Obnovljena je 1924. godine, uz značajnu materijalnu pomoć braće Milana i Jose Prpića iz Krivog Puta²¹. Budući da kroz višestoljetnu povijest Nehaj nije bio bitno pregrađivan, Melita Viličić ga svrstava među jedinstvene primjere fortifikacija na našem dijelu Jadrana i briljantni primjer arhitekture, koji je kroz svoju povijest bio utvrda, obrambena kula, objekt za smještaj vojnih postrojbi u premještanju, a neko vrijeme čak i skladište ljekovitog bilja²².

Završetak Drugog svjetskog rata tvrđava Nehaj dočekuje u stanju devastiranom više nebrigom i protekom vremena nego ratnim oštećenjima. U najlošijem stanju su krovnište i međukatna konstrukcija (uglavnom drveni grednik, osim kamenih svodova u jugoistočnim prostorijama prizemlja i 1. kata), oštećeni dvjema avionskim bombama. Utvrditi se moglo da je krovnište roženično, pokriveno kupom kanalicom, raspona greda od 6,0 m i relativno malih dimenzija (12 x 12 cm) s masivnijom potpornom gredom dimenzija 25 x 22 cm. Prije rekonstrukcije, podovi su od nabijene zemlje (u prizemlju), kamena

²⁰ *Senj, Hrvatski kulturni spomenici*, 1940, 51.

²¹ P. TIJAN, 1931, 45.

²² Dopis 1969/2, 2., Državni arhiv u Rijeci, Sabirni centar u Senju, HR-DARI-SCE-9, a. o. 41,14, 51/1-69, br. 21-1969

(u prizemlju i na 1. katu), opeke i dasaka. Atrij je popločen kamenom. Krovni je ophod, popločen opekom, ograđen obodno parapetnim zidovima visine 50-70 cm (prema atriju) i prosječno 125 cm na vanjskim zidovima s grudobranom (*krenelažom*). Sjeverni zid, na mjestu izlaza stubišta, ima nadozid visine 2,20 m u duljini od 4,60 m.²³

U tvrđavu se ulazi s dva stubišna kraka i ulaznog podesta, koji ostaju sve do početka arhitektonskog snimanja 1962. godine. Nacrti postojećeg stanja prikazuju kameno stubište na nasipu s dva nasuprotna kraka širine nešto više od 1 m, uza samo pročelje, kojima se pristupa podestu pred ulaznim vratima. Do praga ulaznih vrata (2,5 m od razine terena) još su 3 stube, sve je bez rukohvata. Ulazna vrata izmahnuta su od osi središnje sjeverne kule, luk ulaznih vrata ima zaglavni kamen i kamene u peti.

Građevina je nesigurna i opasna za korištenje; sanacija i prenamjena su neophodne. Tko će pokrenuti cijeli postupak te tko će ga voditi? S kim se može (stručno), a s kim se mora (civilna i vojna vlast) surađivati? Kako sanirati tvrđavu i koju joj namjenu dati? Jedno je sigurno – nikako ughostiteljsku!

Poslijeratne okolnosti u društvu, arhitektonskoj i konzervatorskoj struci

Na širem planu, 1950-e godine su vrijeme "učenja i vježbanja" suvremenog konzervatorstva, preuzimanje najboljih poznatih europskih praksi s puno osobne odgovornosti prema predmetu konzervatorskog zahvata. Veliki broj glavnih dionika tog procesa (uključujući i Senjane) se i sam školovao na visokim učilištima diljem Europe. Budući da su institucije tek u formiranju ili restrukturiranju, stvaranjem nove države FNRJ, s novim društvenim sustavom (koji se također "vježba i uhadava", a hijerarhijski funkcionira na nedovoljno razvijenoj gradskoj i kotarskoj pa tek onda na nešto bolje ustrojenoj republičkoj i federalnoj razini), rad visoko motiviranih i po mogućnosti adekvatno obrazovanih pojedinaca je ključan. Odgovornost spram identitetskih graditeljskih simbola (ne samo Senja) ne trpi odgode.

Završetak Drugoga svjetskog rata tvrđava dočekuje s oštećenjima relativno malim obzirom na istaknuti položaj na terenu i simboličko značenje. "Nakon miniranja njemačke vojske, kada je još jaka bura uzdrmla krov, odnosno nakon što je u ratu još bila oštećena s dva zračna torpeda iz aviona što su probila sjevernu

²³ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 244–251. Melita Viličić u svom djelu *Arhitektonski spomenici Senja* daje nešto preciznije dimenzije (za koji centimetar), što ne mijenja bitno informaciju o tvrđavi. (1971, 89)

Sl. 8. Prof. Andre Mohorovičić
(izvor: HAZU)

Sl. 9. Prof. Juraj Denzler
(izvor: S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ,
2000, 9)

stijenu i nakon što se srušilo krovništvo, razneseni su podovi pojedinih etaža. Krovništvo je popravljeno 1946., a zid 1956. godine. Prilikom popravka krovništva nadodan je kameni žlijeb i kamena odvodna cijev iz jednog porušenog magazina u gradu (iz kasnijeg doba), a umjesto originalnog grla cisterne postavljeno je ono iz dvorišta palače Vukasović".²⁴

Već opisano stanje tvrđave Nehaj i svijest o njezinoj vrijednosti kao simbola obrane i pobjede izazovi su za gradske strukture deficitarne svakom stručnom, pa tako i građevinskom, inženjerskom te osobito konzervatorskom potporom iz vlastitih redova. Narodni odbor Općine Senj ima razloga biti neodlučan i odgađati donošenje važnih odluka u strahu od mogućeg počinjenja pogreške, osobito one političke prirode. (Poznato je da je svaka nepoćudna odluka i suradnja s ljudima suspektne društveno-političke orijentacije mogla odlučitelje stajati deportacije na obližnji zloglasni Goli otok, kojemu je upravo Senj bio glavna operativna luka.) Kako se autoriteti ne stvaraju nego rađaju,

²⁴ M. VILIČIĆ, 1971, 90.

Narodnom odboru logično se nameću dva imena rođenih Senjana, dr. Vuka Krajača²⁵ i mladog, tada još studenta arheologije, Ante Glavičića²⁶.

Dr. Krajač, 1949. godine imenovan gradskim konzervatorom, ima legitimitet zastupanja Senja u pitanjima zaštite tada još uglavnom neklasificiranih i neatribuiranih graditeljskih kulturnih dobara. Prvovažni cilj mu je senzibiliziranje donositelja odluka na svim razinama (gradskoj, kotarskoj, republičkoj i federalnoj, civilnoj i vojnoj) za rekonstrukciju najprije Nehaja kao amblematske građevine, a onda i čitavog grada. Ipak, Nehaj kao simbol Senja ustupa prioritet obnove i restauriranja senjskoj Katedrali, Crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije, teško razrušenoj bombardiranjima.²⁷ Već se na tom zadatku očituju podijeljena mišljenja među stručnjacima, arhitektima i konzervatorima.²⁸

Krajač mora riješiti dva ključna pitanja: 1. Kako ojačati javnu svijest u cilju uspostave institucionalne baze za realizaciju projekata identifikacije, evaluacije i konzervatorske zaštite graditeljskog nasljeđa i 2. Gdje naći stručnjake koji će znati, moći i smjeti u djelo provoditi ciljeve koji će se iskristalizirati u točki 1. Pogreške u koracima ne smije biti jer grad ima ograničenu reputaciju "svijetlih revolucionarnih tradicija" kao uvjeta političke podrške, bez koje nema mogućnosti za daljnji rad i razvoj.

²⁵ Vuk Krajač (Senj, 1894. – Senj, 1962.) bio je poliglot, intelektualac, školovan u Senju, Budimpešti, Zagrebu i Beču. Kao inženjer ekonomije, u Zagrebu je doktorirao na temu pomorske politike. Živio je u Zagrebu, Antwerpenu i Beogradu, gdje je do početka Drugog svjetskog rata obnašao dužnost načelnika Odsjeka za pomorsko i rječno brodarstvo u Upravi pomorstva Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U Zagreb se vratio 1941. godine, da bi se 1946. godine preselio u Senj.

²⁶ Ante Glavičić (Senj, 1931. – Senj, 2003.) bio je arheolog, muzealac i konzervator. Bio je predsjednik Senjskog muzejskog društva, ravnatelj Gradskog muzeja Senj, organizator *Savjetovanja o uređenju i savremenoj namjeni tvrđave Nehaj*, voditelj obnove palače Vukasović i tvrđave Nehaj u kojima se zatim otvaraju muzejske zbirke. Kao povjerenik Državne uprave za kulturnu baštinu i počasni konzervator grada Senja, na tom je mjestu naslijedio dr. Vuka Krajača. Inicirao je pokretanje i bio glavni urednik *Senjskog zbornika* od 1965. godine, do danas jedine znanstvene publikacije u Ličko-senjskoj županiji.

²⁷ Godine 1947. i 1948. na obnovi rade Konzervatorski zavod Hrvatske, Konzervatorski odjel Rijeka i stalni izaslanik za Hrvatsko primorje Konzervatorskog zavoda u Zagrebu arhitekt Harold Bilinić.

²⁸ A. PERC, 1951. Konzervator Aleksandar Perc u strukovnom glasilu *Arhitektura* 1951. godine objavljuje stručni članak o obnovi senjske Katedrale, u kojemu spominje neslaganje arhitekta Harolda Bilinića s tezom o starosti Katedrale koju zastupaju nasljednici velikog autoriteta Gjüre Szabe, iznesene u publikaciji *Senj, Hrvatski kulturni spomenici*, koju 1940. godine objavljuje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Nove dokaze o starosti Katedrale omogućilo je upravo ogoljavanje vanjskog pročelja 1947. – 1948. godine, već nakon Szabine smrti, a koje je nalaze konzervatorska struka tek trebala prihvatiti i potvrditi.

Za ostvarenje prvog dijela (točka 1.), Krajač u Senj dovodi tada najistaknutije stručnjake, znanstvenike i umjetnike, koji podržavaju napredno senjsko građanstvo u osnivanju Senjskog muzejskog društva (SMD, osnovano 1950. godine) te u ostvarenju ultimativnog cilja - osnivanja Gradskog muzeja Senj (GMS, osnovan 1962. godine). GMS će za grad institucionalno voditi sve poslove i aktivnosti prvenstveno oko sanacije, a onda i rekonstrukcije tvrđave Nehaj. Već bolesni Krajač prisiljen je dio dužnosti, zadataka, ali i funkcija prepustiti uskoro diplomiranom arheologu Anti Glavičiću. On ga zamjenjuje na mjestu predsjednika SMD-a, a 1960. godine postaje i ravnatelj Gradskog muzeja Senj u osnivanju. Prvi opipljivi rezultat rada Krajača, Glavičića, SMD-a i GMS-a u osnivanju je stavljanje tvrđave Nehaj na listu zaštićenih spomenika kulture 1. kategorije FNRJ, kao prvog objekta na području grada Senja. U savezni *Registar spomenika kulture* upisana je s datumom 17. srpnja 1961. godine pod oznakom *RRI 134*.²⁹ Službenim osnivanjem GMS-a 7. svibnja 1962. godine, Ante Glavičić (tada već profesor, diplomirani arheolog) postaje njegov ravnatelj, preuzima vodstvo i koordinira sve aktivnosti oko rekonstrukcije tvrđave Nehaj.

Za ostvarenje drugog dijela (točka 2.), Krajač nastavlja 1950-ih godina započetu suradnju s Arhitektonskim odjelom Tehničkog fakulteta u Zagrebu, poglavito s Katedrom za povijest i oblike arhitekture, njezinim predstojnikom prof. Androm Mohorovičićem³⁰ te profesorom Jurjem Denzlerom³¹.

Denzlera već početkom 1950-ih godina savezna Vlada imenuje konzultantom za Senj jer kao stručnjak i praktičar iza sebe ima iskustva i značajne rezultate s fortifikacijskim građevinama u cijeloj Jugoslaviji (Dubovac u Karlovcu, Petrovaradin u Novom Sadu, grad-tvrđava u Sisku, Varaždinu i druge). U Senju se treba prvovažno fokusirati na evidentiranje i spas strukture stare gradske jezgre te na tvrđavu Nehaj. S Denzlerom su u znanstveno-istraživačkom i operativnom timu njegove asistentice, arhitektice Melita Viličić i Sena Sekulić-Gvozdanović.³²

²⁹ U *Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske* tvrđava Nehaj se danas vodi pod registarskom oznakom *Z-160*.

³⁰ Andre Mohorovičić (Križevci, 1913. – Zagreb, 2002.) bio je hrvatski arhitekt i povjesničar umjetnosti. Diplomirao je u Zagrebu na Tehničkom (1935.) i Filozofskom fakultetu (1938.), doktorirao u Ljubljani (1963.) temom *O kategorijama apsolutnoga i relativnoga u teoriji arhitekture*.

³¹ Juraj Denzler (Zagreb, 1896. – Zagreb, 1981.) bio je hrvatski arhitekt i konzervator, velik praktičar, edukator i pedagog. Studirao je u Beču i Zagrebu, a radio je sa značajnim arhitektima svoga vremena.

³² Sena Sekulić-Gvozdanović i Melita Viličić bile su prve žene nastavnice na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, u zanimanju koje je dotad bilo rezervirano za muške kolege.

Sl. 10. Prof. Melita Viličić
(izvor: arhiv Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu)

Denzler i Mohorovičić se s problematikom Senja susreću kao potpisnici i koautori apela *U obranu Senja*, nastalog kao odgovor na članak riječkog Novog lista naslova *U Senju ne spominjati riječ urbanist i konzervator*.³³ Revoltirani novinarskim pristupom kojim se apostrofira sukob Narodnog odbora sa stručnjacima, s kolegama arhitektima i književnicima, oglašavaju se u listu *Čovjek i prostor* (ČIP) naglašavajući da "institucije usmjeruju razvoj naših naselja i gradova putem pozitivnog progresa i time štite opće kulturne vrijednosti, koje nisu nečija individualna svojina, već vrijednost općenarodnog značenja".³⁴ O Denzlerovom strukovnom opredjeljenju u kontekstu vremena, Andre Mohorovičić piše: "Bogato kreativno djelovanje prof. Jurja Denzlera počinje u

³³ H. KNIFIĆ SCHAPS, 2023, 160: Tekst je odraz razjedinjenosti mišljenja na relaciji gradska vlast – građanstvo te, posljedično, nedjelovanja upravljačkih i izvršnih struktura. Apostrofiranje "urbanista i konzervatora" kao uzročnika nedjelotvornog postupanja, izaziva negodovanje u stručnim krugovima.

³⁴ *Časopis za arhitekturu, kiparstvo, slikarstvo i primijenjenu umjetnost Društva arhitekata Hrvatske*, 1957, 2., 22. svibnja 1957.

doba kada se u arhitekturi Europe, a prema tome i u razvoju arhitekture na tlu Hrvatske, zbivaju odlučujući lomovi, u doba kada se jedna zamisao orijentirana pretežno prema skladu oblikovnih fenomena potiskuje novom koncepcijom, u kojoj racionalna analiza, funkcionalna i konstruktivna logika te poezija čistih kristalnih oblika krče svoj put do pune afirmacije".³⁵

Fakultet je u Hrvatskoj sigurno najbolja adresa s najstručnijim ljudima, arhitektima koji su znanjem i iskustvom istovremeno upućeni i u konzervatorske zahtjeve i metode. Svi su oni slijednici i zagovornici suvremenog pristupa *kreativnom konzervatorstvu* (*Schöpferische Denkmalpflege*), što ga početkom 1900-ih iz Europe preuzima i inaugurira Gjuro Szabo. Kao arhitekti, odgajani su na principima odmaka od secesije koje na Visokoj tehničkoj školi u Zagrebu zagovara Viktor Kovačić, prijatelj Adolfa Loosa. Vrijeme je to strukovno-kulturnih borbi za nastajanja novog srednjeeuropskog arhitektonskog izraza, ali i promjene paradigme djelovanja arhitekta. "Izlaskom" iz sigurnog okruženja atelijera, arhitekti počinju djelovati u interdisciplinarnim kolaborativnim timovima s konzervatorima, konstrukterima, povjesničarima, povjesničarima umjetnosti, likovnim i drugim umjetnicima. Za Kovačićeve učenike (što je izravno Juraj Denzler, a posredno preko Denzlera Sena Sekulić-Gvozdanović i Melita Viličić) arhitektura je znanstveno-egzaktna disciplina, imanentno radikalno pročišćene forme.³⁶ Metoda sintetske analize, kao Kovačićeve zasada, karakteristika je praktičnog i teorijsko-znanstvenog pristupa arhitekturi, urbanizmu i konzervatorstvu, kojoj pribjegavaju svih četvero glavnih aktera u svom radu, već i prije angažmana na proučavanju građe za rekonstrukciju tvrđave Nehaj (Mohorovičić nešto manje u projektiranju jer je bio pretežno posvećen teorijskom i znanstvenom radu, a Denzler nikako u publicističkom, orijentirajući se, za razliku od Mohorovičića, uglavnom na rad u praksi). Andre Mohorovičić i Sena Sekulić-Gvozdanović se specijalistički bave utvrdama i burgovima, a fokus interesa Melite Viličić su, između ostalog, hrvatsko graditeljsko nasljeđe, komparativne analize hrvatskoga sloja u mediteranskom antičkom opusu s analizom tradicionalnog slijeda urbanog razvoja određenih lokaliteta uz hrvatsku stranu jadranske obale, posebice Senja. Denzler ima iza sebe ogroman praktični rad na konzervatorskim zadacima, a Mohorovičić posjeduje u tom trenutku najveće moguće teorijsko znanje i ugled sa znanstvenom karijerom arhitekta i povjesničara, ne samo u Hrvatskoj. Nova znanstvena doktrina multidisciplinarnih timova i projektiranje s polazišta radikalnog purificiranja forme, idealni su za

³⁵ A. MOHOROVIČIĆ, *Predgovor*, u: S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 2000, 11.

³⁶ D. KISIĆ, 2023, 40.

pristup upravo graditeljskom fundusu Senja, za koji Melita Viličić pojašnjava da "nikad osvojeni grad čuva ambijente i arhitekturu (...) koja je stoga pučka, naša, nenametljiva i čedna, pa ipak puna ambijentalnih vrednota, uz neke arhitektonske spomenike izuzetne vrijednosti profane, sakralne i fortifikacione arhitekture".³⁷ "Čistoću" u arhitekturi Senja, a posebno u samom Nehaju, nije trebalo tražiti. Trebalo ju samo prepoznati, sačuvati i afirmirati.

Gradski muzej Senj, referentna gradska ustanova za rekonstrukciju tvrđave Nehaj

Već i prije službenog osnivanja Senjskog muzejskog društva 1950. godine, nakon završetka rata, intenzivno se razgovara o hitnim popravcima, građevinskoj sanaciji, potpunoj rekonstrukciji i budućoj namjeni tvrđave Nehaj. Ante Glavičić piše da je tvrđava Nehaj u više navrata bila renovirana: "Poslije rata brigom građana postavljeno je privremeno zaštitno krovništvo i međukatna drvena konstrukcija, građom koja se pronašla na senjskim ruševinama. Budući da je tvrđava sve do 1961. godine bila nepristupačna javnosti, to je bila opravdana inicijativa Gradskog muzeja za pokretanje jedne opće i široke akcije za potpunu obnovu Nehaja."³⁸

Melita Viličić svjedoči da "jednoga dana 1960. godine prof. Andre Mohorovičić na Katedru dolazi s počasnim konzervatorom senjskim, dr. Vukom Krajačem". Prvobitna Krajačeva namjera je arhitektonsko snimanje stare gradske jezgre za potrebe izrade makete Senja iz 17. stoljeća, upozorivši da se tvrđavu Nehaj ne može i ne smije preskakati. Budući da između grada Senja i tada već Arhitektonskog fakulteta 1960. godine nema nikakvog ugovora, istraživanja se provode "u okviru znanstvenoistraživačkog rada na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na inicijativu akademika, potpredsjednik JAZU, profesora Arhitektonskog fakulteta te kasnije predstojnika Zavoda za povijest i teoriju arhitekture Andre Mohorovičića".³⁹ Na krilima entuzijazma, znanstvene znatiželje i profesionalne etike, Mohorovičić i Denzler prijavljuju fakultetu

³⁷ M. VILIČIĆ, 1971, 55.

³⁸ A. GLAVIČIĆ, 1970, 211.

³⁹ M. VILIČIĆ, 1983, 705. Iz dostupne literature nije razvidno je li znanstveni projekt imao službeni naziv. U vrijeme pisanja rada fakultetski arhivi nisu bili raspoloživi za korištenje zbog cjelovite obnove zgrade Arhitektonskog fakulteta nakon potresa u Zagrebu 2020. godine. Usmenim svjedočenjem se zna da je povodom završetka znanstvenog projekta na Arhitektonskom je fakultetu upriličena i izložba, o kojoj svjedoče i fotografije iz privatnog arhiva Vladimira Berkovića (bez datacije).

znanstveno-istraživački projekt iz kojega će se financirati rad na spomenicima Senja, a koji će rezultirati maketom grada u 17. stoljeću. Voditelj znanstveno-istraživačkog projekta tvrđave Nehaj, nositelj i koordinator svih poslova na katedri ostaje (postaje) prof. Denzler. Iako mu je Sena Sekulić-Gvozdanić bila prva suradnica i asistentica, Denzler je za ovaj posao odabrao Melitu Viličić, koja treba "preuzeti tehničku obradu arhitektonskog snimanja relevantnih senjskih arhitektonskih objekata kao podlogu za izradu makete (...)"⁴⁰. Plan je bio da ona formira tim studenata arhitekture (prvobitna je zamisao bila da ga na terenu vodi Krajač) koji će obaviti arhitektonska snimanja i cijeli tehnički postupak izrade podloga i nacрта za izradu makete grada u 17. stoljeću. S radom je trebalo započeti sljedećeg ljeta, dakle 1961. godine: "Dogovoreno je da s radom započnemo odmah u vrijeme sljedećih ljetnih praznika. No umjesto u Senju, te sam praznike proboravila u bolnici, a sljedeće, kad sam započela s arhitektonskim snimanjima, dr. Vuk Krajač zbog bolesti više nije bio u Senju, a ubrzo zatim umire"⁴⁰ (30. svibnja 1962. godine, op. a.). Kad u organizaciji Zavoda za povijest arhitekture formirani tim studenata pod samostalnim vodstvom arhitektice Viličić 1962. godine započinje i 1963. godine nastavlja terenski rad⁴¹, sve kontakte je naslijedio, preuzeo i unaprijedio prof. Ante Glavičić.

Kako se događanja preklapaju, Denzler je već 1961. godine imao gotov prijedlog rekonstrukcije, što je vjerojatno sve rađeno u (tada još) suradnji s dr. Krajačem, nastavljeno s prof. Glavičićem i harmonizirano sa Savjetom građana za upravljanje tvrđavom Nehaj. Po Glavičićevom pisanju, Denzler za Senj radi *pro bono*⁴², dakle potpuno na trošak projekta koji provodi Arhitektonski fakultet.

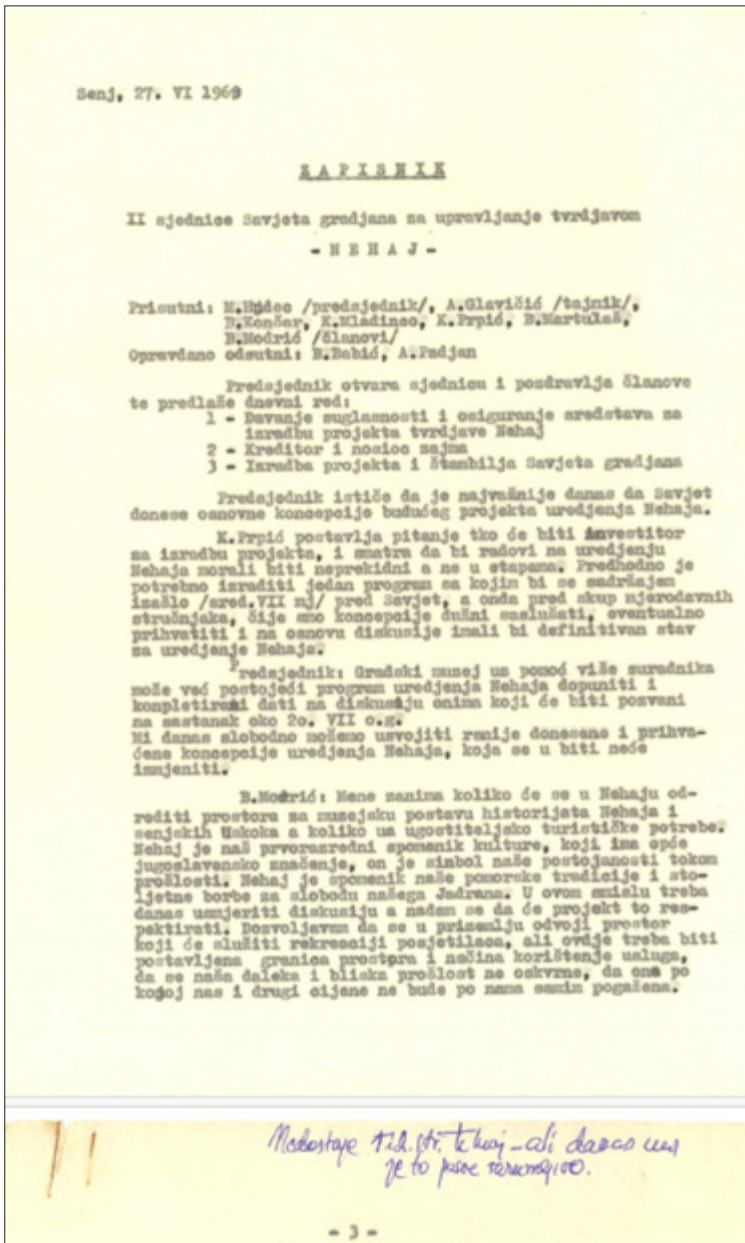
*Zapisnik II. sjednice Savjeta građana za upravljanje tvrđavom Nehaj*⁴³ održane 27. lipnja 1963. godine svjedoči o naporima članova Savjeta da što bolje pripreme predstojeći "veliki skup mjerodavnih stručnjaka" čije koncepcije treba saslušati, eventualno prihvatiti i na temelju rasprave donijeti definitivni stav o uređenju Nehaja. Tri su točke na dnevnom redu: 1. *Davanje suglasnosti i osiguranje sredstava za izradbu projekta tvrđave Nehaj*, 2. *Kreditor i nosioc zajma*, 3. *Izradba projekta i štambilja Savjeta građana*. Veliki skup se trebao

⁴⁰ M. VILIČIĆ, 1981/82-1, 210. Arhitekti Nenad Bach i Vladimir Berković čuvaju fotografije iz vremena terenskog rada u Senju.

⁴¹ *Zapisnik*, 1963/2, 9., arhiv Gradskog muzeja Senj. Dokument nije razvrstan u zbirku i nema signaturu.

⁴² A. GLAVIČIĆ, 1965/2, 322, bilješka 3.

⁴³ *Zapisnik* 1963/1., arhiv Gradskog muzeja Senj. Dokument nije razvrstan u zbirku i nema signaturu; nepotpun je – nakon prve stranice slijedi dio *Zapisnika sa Savjetovanja o uređenju i savremenoj namjeni tvrđave Nehaj*, str. 3–8 te str. 11.

Sl. 11. Zapisnik II. sjednice Savjeta građana, lipanj 1963. godine (izvor: arhiv GMS-a)

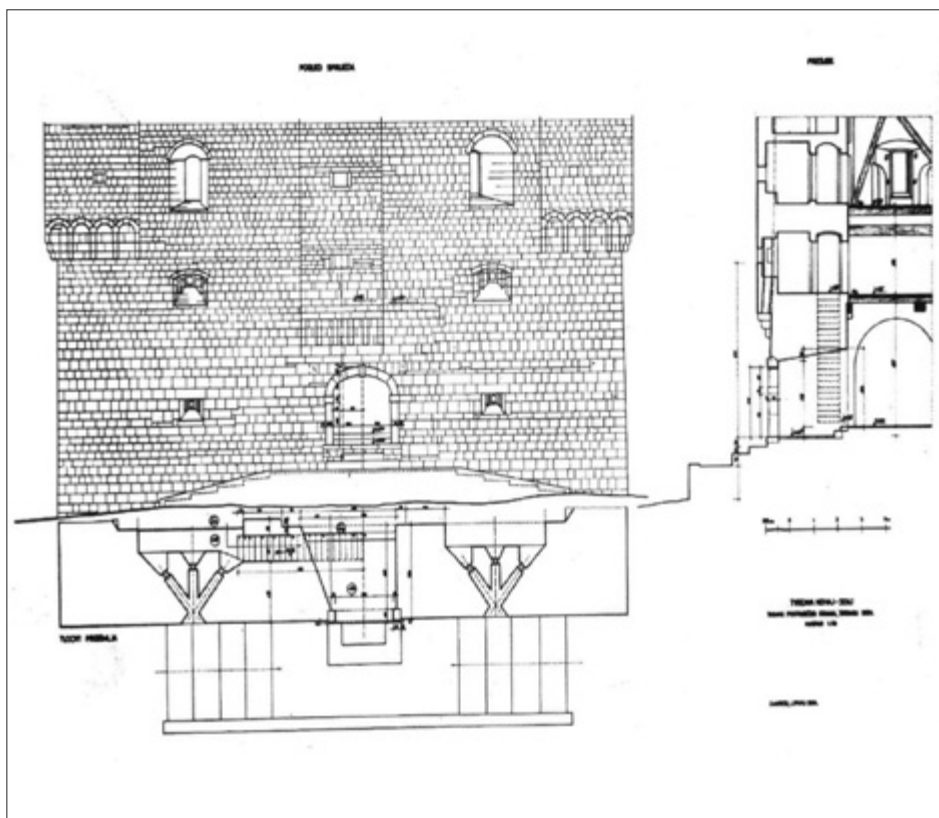
održati već krajem srpnja iste godine. Gradski muzej Senj imao je spreman detaljni koncept i program uređenja Nehaja koji se mogao modificirati i kao takav predočiti sudionicima skupa u srpnju. Najosjetljivije je bilo pitanje financiranja vezanog uz namjenu, odnosno može li (i smije li) ugostiteljska namjena financirati uređivanje, održavanje i funkcioniranje kule.⁴⁴

Prvi prijedlog rekonstrukcije koji se stavlja pred sudionike *velikog skupa* bazira se na Denzlerovoj studiji iz 1961. godine. Upravo taj interdisciplinarni jednodnevni skup službenog naziva *Savjetovanje o uređenju i savremenoj namjeni tvrđave Nehaj*, održan 22. srpnja 1963. godine, postao je okosnica djelovanja profesionalaca i odlučitelja sa spektra relevantnih struka, politike, upravnih službi i vojske. Od arhitekata i konzervatora najeminentnija su imena, kako ih se navodi u *Zapisniku savjetovanja o uređenju i savremenoj namjeni tvrđave Nehaj* od 22. srpnja 1963. godine, "prof. arh. Mladen Kauzlarić, Zagreb, prof. ing. Juraj Denzler, Zagreb, prof. ing. Melita Viličić, Arhitektonski fakultet, Zagreb, dr. ing. Tomislav Marasović, Urbanistički zavod Split, ing. Jerko Marasović, Urbanistički zavod Split, ing. Igor Emili, Građevno projektni biro Rijeka, ing. Zdenko Sila, Urbanistički institut Rijeka, prof. Iva Perčić, direktor Konzervatorskog zavoda Rijeka, prof. Boško Končar, Konzervatorski zavod Rijeka – Senj i ing. Andrija Čičin-Šain, Građevni projektni zavod Rijeka". U daljnjem se postupanju sa senjskom graditeljskom baštinom, prvovažno s Nehajem, slijede svi doneseni zaključci: namjena, nositelji izrade projektne dokumentacije, povjerenstvo za kontrolu i odobrenje projekta, rokovi, cjelovitost projektiranja i ukupnost troškova uz etapnost izvođenja, načini i nositelji financiranja.

Vrlo je dalekovidan zaključak o namjeni, izvoru financiranja i nositelju ugovornih obveza: namjena, naime, nije smjela biti u službi i pogodovati izvoru financiranja, stoga investitor rekonstrukcije nije moglo biti ugostiteljsko poduzeće. Time je unaprijed ugrađen mehanizam kontrole koji štiti kulturnu namjenu (muzejsku) od uslužne (ugostiteljske). Utvrđeni sadržaji i njihova dispozicija, po kojoj Nehaj postaje dijelom GMS-a s muzejsko-kulturnom namjenom dopunjenom pratećim sadržajima (manji ugostiteljski prostor i sanitarije), projektni je program kojeg se i projektanti i svi uključeni u rekonstrukciju kasnije pridržavaju.⁴⁵

⁴⁴ *Zapisnik* 1963/2, arhiv Gradskog muzeja Senj. Nazočni su članovi Savjeta: M. (Mladen, op. a.) Hudec / predsjednik, A. (Ante, op. a.) Glavičić / tajnik, B. (Boško, op. a.) Končar, K. (Karlo, op. a.) Mladineo, K. (Krunoslav, op. a.) Prpić, B. Martulaš, B. (Božidar, op. a.) Modrić / članovi; a opravdano odsutni: B. (Branko, op. a.) Babić, A. (Ante, op. a.) Padjen. Dokument nije razvrstan u zbirku i nema signaturu.

⁴⁵ H. KNIFIĆ SCHAPS, 2023, 151–184.

Sl. 12. Nacrt postojećeg stanja ulaznog dijela tvrđave Nehaj
(izvor: S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 2000, 59)

Kompetentnost kao pretpostavka preuzimanja odgovornosti

Utemeljeno na zaključcima *Savjetovanja*, Skupština Općine Senj tijekom 1963. godine donosi nekoliko odluka koje prethode početku, odnosno nastavku izrade projekata i provođenja istražnih i građevinskih radova. Donosi se odluka kojom se izrada kompletne projektne dokumentacije za restauriranje Nehaja povjerava profesorima Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu arhitektu Jurju Denzleru i arhitektici Meliti Viličić.⁴⁶

Time su imenovani nastavili već započeto projektiranje, terensko istraživanje i arhitektonsko snimanje. Melita Viličić je sastavila dva tima

⁴⁶ A. GLAVIČIĆ, 1970, 215, bilješka 8.

Sl. 13. Laszlo Fuderer, Melita Viličić, Vladimir Berković i Nenad Bach za snimanja fortifikacijskog sustava Senja 1963. godine (izvor: privatni arhiv Nenada Bacha)

studenata: jedan za rad na terenu, a drugi za tehničku obradu materijala u Zagrebu. Ljetne mjeseci 1962. – 1965. godine u Senju, na mjerenju i iscrtavanju podloga (ne samo tvrđave Nehaj, već i stare gradske jezgre, posebno Kaštela, Katedrale, luke, Crkve sv. Franje i drugog) provode studenti arhitekture Nenad Bach, Vladimir Berković i Laszlo Fuderer. Dok su Bach i Berković mjerili i crtali, Fuderer je uglavnom sve fotografski evidentirao⁴⁷. U mjerenjima na terenu pomagali su i senjski srednjoškolci.

⁴⁷ Vladimir Berković usmeno svjedoči o načinu iscrtavanja nacрта tadašnjim priborom - redisperom. Kako to pero nije bilo pogodno za crtanje krivulja, svaka je kupa kanalice na krovovima pomno prebrojena (u redu i stupcu) i iscrtana najtvrdom raspoloživom olovkom.

Sl. 14. Vladimir Berković i Nenad Bach, mjerenje Nehaja početkom 1960-ih
(foto: Laszlo Fuderer, izvor: privatni arhiv Nenada Bacha)

Sve se odvijalo u suradnji i prema usmjerenjima koje je dao Regionalni zavod za zaštitu spomenika Rijeka.

Dodatnu obradu nacrtu (posebno Katedrale) u Zagrebu izradili su studenti arhitekture Antun (Ante) Paunović, Miroslav Pavlinić i Dragutin Pentek.⁴⁸ O stvaranju financijskih uvjeta i poticanju ovog dijela višegodišnjeg rada arhitektica Viličić piše: "Dok je rad na arhitektonskom snimanju cijele ekipe bio financiran sredstvima Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, RSIZ-a (Republičke samoupravne interesne zajednice, op. a.) za kulturu, a počesto i onima Gradskog

⁴⁸ M. VILIČIĆ, 1967/1968, 80, napomena 63.

Sl. 15. Vladimir Berković (lijevo) i Nenad Bach (desno)
s riječkim konzervatorima, Senj, 1963. godine
(foto: Laszlo Fuderer, izvor: privatni arhiv V. Berkovića)

muzeja u Senju, veliku podršku i znanstvenu pomoć dao nam je od samih početaka rada profesor Ante Glavičić, a moralnu pomoć i podršku osobito dugujem profesoru dr. Andri Mohorovičiću, kao i Znanstveno-nastavnom vijeću svoga Arhitektonskog fakulteta, koji je od svojih dosta skromnih sredstava izdvojio potrebnu svotu (...)."⁴⁹ Radom nastavlja već ranije formirana zidarska grupa koja se potvrdila na poslovima privremene sanacije objekta. Dalje će i službeno djelovati pod vodstvom prof. Glavičića i u ime GMS-a.⁵⁰

⁴⁹ M. VILIČIĆ, 1982, 212.

⁵⁰ H. KNIFIĆ SCHAPS, 2023, 172.

Sl. 16. "Arhitekt" i "figuranti" u Senju početkom 1960-ih
(foto: Laszlo Fuderer, izvor: privatni arhiv Nenada Bacha)

Prof. Glavičić navodi da su "na traženje Gradskog muzeja u Senju i Konzervatorskog zavoda iz Rijeke, republički i savezni Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti u Zagrebu i Beogradu i Općinska skupština u Senju osigurali u 1964. iznos od 10 milijuna dinara na ime I. faze restauracije tvrđave Nehaj."⁵¹

Iako arheološka istraživanja nominalno već traju (financirana iz budžeta osiguranog za rad GMS-a), u većem opsegu započinju 1964. te osobito 1965. godine. Prof. Glavičić predvodi cjelovita istraživanja sastava zida, drvene krovne konstrukcije, slojeva u unutrašnjosti i nasipa izvan tvrđave. Važniji nalazi u nasipu izvan i unutar tvrđave kasnije utječu na sam projekt, dispoziciju prostora te muzejski postav. Nalaz "dviije hrastove grede krovišta te grednjak s urezanim

⁵¹ A. GLAVIČIĆ, 1965/1, 310.

Sl. 17. Melita Viličić, studenti Nenad Bach, Vladimir Berković i Laszlo Fuderer u Senju 1963. godine (izvor: privatni arhiv Nenada Bacha)

imenom koje ukazuje na zahvate na krovu u vrijeme cara Ferdinanda", odnosno na vjerojatnost da je krovšte renovirano u vrijeme kad prestaje vojna potreba i obrambena namjena (prva prava rekonstrukcija)⁵². Također, "daljnjim radovima u prizemlju, (južni dio Nehaja), otkriveni su temelji do 50 cm visokog zida stare kapelice (...) Misli se da je to kapelica sv. Jurja koja se prvi puta spominje 1184. izvan grada."⁵³

Slijedeći narodsku legendu o postojanju tajnog prolaza između tvrđave Nehaj i gradskog Kaštela Ožegovićianum, Glavičić je vodio iskapanja uza sjeverni zid lijevo od ulaza (gledano iznutra) ne bi li se naišlo na tragove postojanja ili čak i postojeći tunel. Iskopana rupa veličine 16,0 x 5,0 x 3,0 m nije ispunila nadanja arheologa⁵⁴, ali je kao takva idealna lokacija za smještaj tzv. "rekreacionog prostora", ugostiteljskog sadržaja i sanitarnog čvora.

⁵² A. GLAVIČIĆ, 1999, 89–90.

⁵³ A. GLAVIČIĆ, 1965/1, 310.

⁵⁴ A. GLAVIČIĆ, 1999, 110, napomena 20.-

U listopadu 1963. godine Melita Viličić i Ante Glavičić započinju istraživanje arhivske građe obilaskom carskih i državnih arhiva u Beču i u Ljubljani (navedeni ranije u tekstu). Istraživanja arhivske građe financirana su najvećim dijelom sredstvima odobrenim u okviru znanstveno-istraživačkog projekta na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu.

Sve arhitektonske snimke rađene kroz više godina, "uz svu navedenu grafičku i pisanu dokumentaciju, s obradom urbanističkog razvoja grada, fortifikacione, sakralne te stambene arhitekture", publicirane su 1971. godine u radu *Arhitektonski spomenici Senja*, s 250 slika i 50 arhitektonskih snimaka.

Priprema i faznost rekonstrukcije tvrđave Nehaj

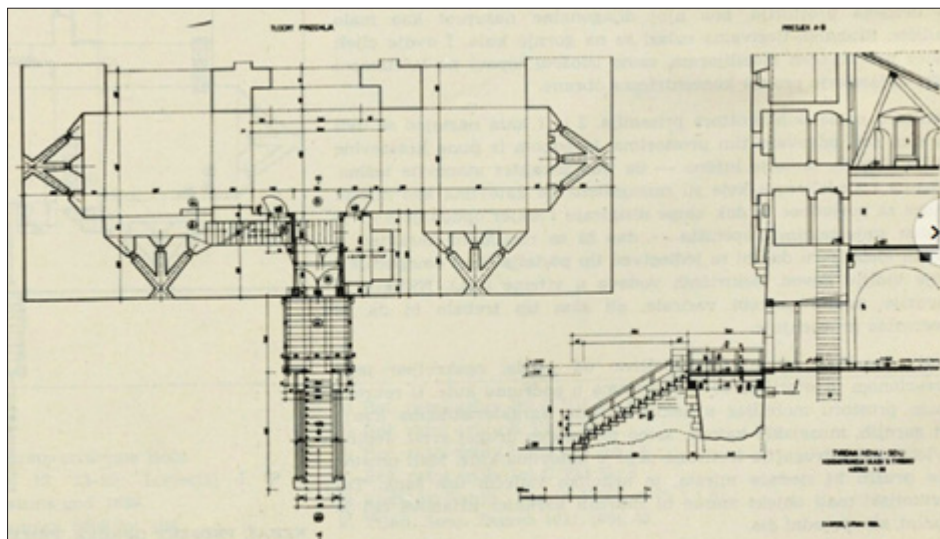
Sukladno sa *Zaključcima Savjetovanja o uređenju i savremenoj namjeni tvrđave Nehaj*, izdvajaju se tri posebno važna usmjerenja i odrednice za rekonstrukciju tvrđave: 1. Projekt mora cjelovito obuhvatiti rekonstrukciju i cjelovitu obnovu (ne cjepkanje po dijelovima, npr. krovište i sl.), 2. Realizacija će teći u dvije faze i 3. Nositelj projekta je Konzervatorski zavod Rijeka u suradnji s Gradskim muzejom Senj.

Rekonstrukcija i cjelovita obnova tvrđave Nehaj izvodi se u razdoblju između 1964. i 1974. godine⁵⁵ i to: 1. faza 1964. – 1968. godine i 2. faza 1969. – 1974. godine. Prvobitni plan da se radovi kompletno završe do sredine 1972. godine nije bilo moguće ostvariti, dijelom zbog neadekvatnog priljeva financijskih sredstava, a dijelom i zbog arheoloških otkrića koja su zahtijevala određene prilagodbe projekta.

Komisija za reviziju glavnog projekta koju su činili arhitekti Mladen Kauzlarić, Juraj Denzler, Andre Mohorovičić, Melita Viličić (Zagreb), Zdenko Sila (Rijeka), konzervatori Iva Perčić i Boško Končar te Mladen Hudec i Ante Glavičić (iz i u ime Senja), dala je pozitivno mišljenje o cjelovitom projektu. Ono je postalo temeljem traženja svake nove financijske pomoći za nastavak radova.⁵⁶ Iako se na *Savjetovanju* spominje mogućnost uzimanja zajma kojemu bi nositelj bio GMS uz jamstvo Grada, do toga nije došlo. Također nije zabilježen priljev financijskih sredstava iz saveznih izvora federalne države, tada SFRJ (Fonda za unapređenje kulture i umjetnosti putem Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, *Zapisnik*, str. 9) iako je projektu pridodan epitet "saveznog značaja".

⁵⁵ POVJEST, *Gradski muzej Senj*, URL: <http://www.muzej-senj.hr/povijest/> (2024-09-17)

⁵⁶ *Zapisnik*, 1963/2, 9., arhiv Gradskog muzeja Senj.

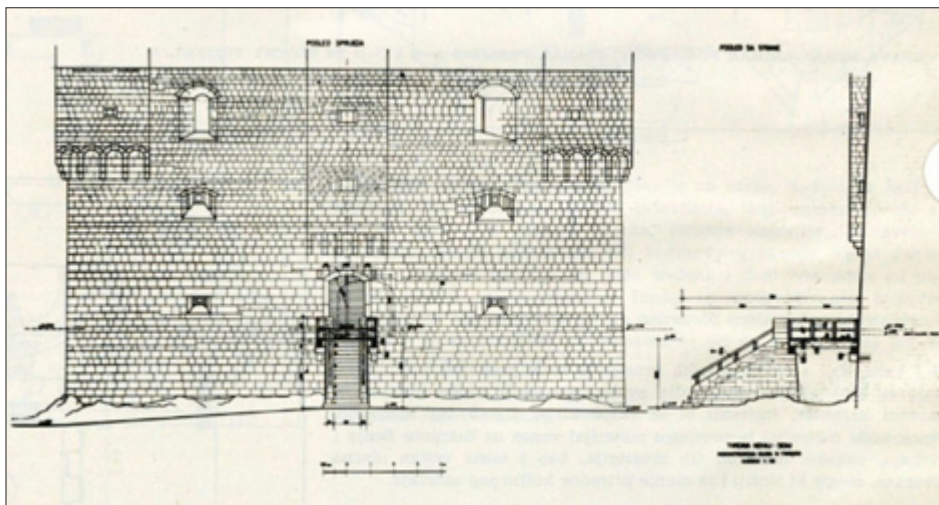
Sl. 18. Tlocrt i presjek ulaza (izvor: *Arhitektura*, 1971, 59–60)

Glavni projekt je završen i predan 1964. godine, kako je to i indicirano na *Savjetovanju* (prihvaćeno od strane J. Denzlera i M. Viličić, iako nije ušlo u *Zaključak*⁵⁷). Glavni projektanti su prof. Juraj Denzler i doc. Melita Viličić, a suradnik je arhitekt Vjeko Viličić. Projektant konstrukcije krovišta je prof. Ivan Glogolja. Melita Viličić navodi da je "na temelju studija grafičke dokumentacije prof. J. Denzler (...) izradio projekt kao prilog naučnoistraživačkom radu"⁵⁸ te da su projekt i pripremni radovi (istraživanje arhivske građe, arhitektonsko snimanje i tehnička obrada nacrt) financirani sredstvima Katedre za povijest i oblike arhitekture, Odsjeka za povijest arhitekture Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu.

Namjena i sadržaji po pojedinim katovima sukladni su sa zaključcima *Savjetovanja*, što znači da je u prizemlju predviđen muzejski postav, ali i oprema za kulturna događanja, 1. kat obuhvaća zbirku koja prikazuje historijat tvrđave i senjskih uskoka, 2. kat sadrži zbirku oružja (dominantno topovi, a neki su se još trebali izvaditi iz gradske luke i restaurirati). Krovni ophod (p)ostaje jedna od glavnih atrakcija. U iskopani podrum uz glavni ulaz stubama se pristupa ugostiteljskom sadržaju i sanitarijama. Projekt afirmira sve nalaze *in situ* (ostatci

⁵⁷ *Zapisnik*, 1963/2, 10., arhiv Gradskog muzeja Senj.

⁵⁸ M. VILIČIĆ, 1972, 96, bilješka 124., HAZU.

Sl. 19. Sjeverno pročelje, pristupno stubište i ulaz, projekt 1964.

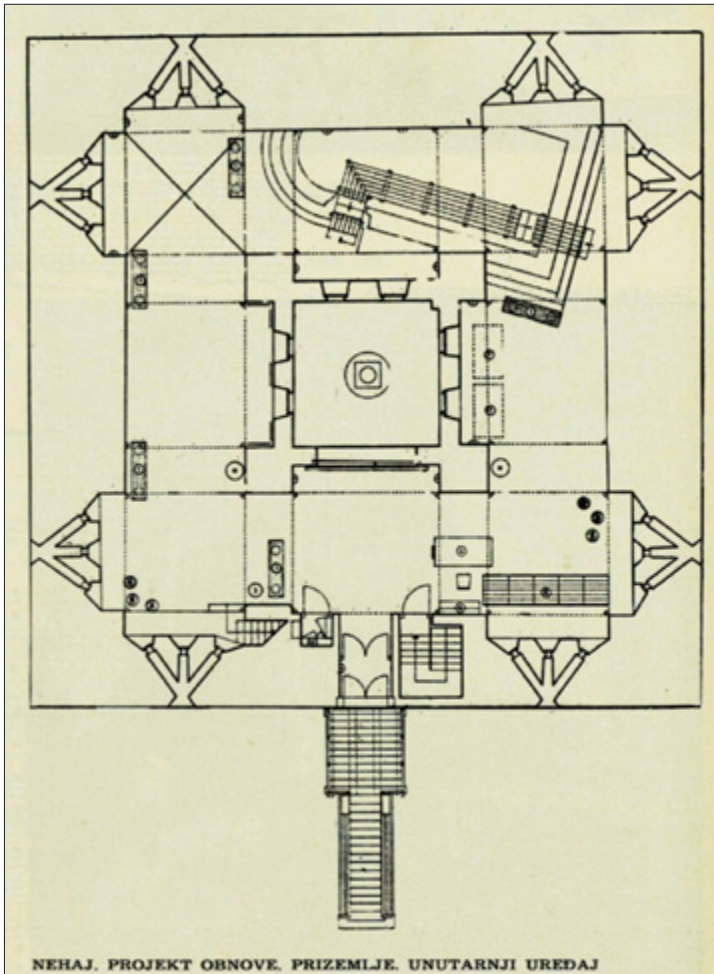
(izvor: *Arhitektura*, 1971, 59–60)

temelja crkvice sv. Jurja koji postaju dijelom postava, uzidane kamene ploče s natpisima i sl.).⁵⁹

Prema pisanju Melite Viličić, "profesor Denzler se u svom prijedlogu 1964. godine za obnovu ulaza (...) pridržavao prikaza Pieronija, te je predložio da se suženi ulaz postavi ponovno centralno ispod izljevnicu I. kata i da se do njega prilazi na način kako to Pieroni prikazuje".⁶⁰ Stubište je kameno, jednokrako, sa 16 stuba, okomito na pročelje, s kamenom ogradom. Podest je drveni (duljine 3 m) s drvenom ogradom, u razini ulaza, na mjestu nekadašnjeg *dizaćeg mosta*. Ulazna vrata su u osnoj sredini srednje kule, lûk bez zaglavnog kamena oštro završava na kamenim šambranama vrata. Širinu zida Denzler koristi za umetanje vjetrobrana, "što je za senjske uvjete od izuzetne važnosti"⁶¹, vjerojatno prema arhivskom prikazu iz 1749. godine.

Po uzoru na Stierov prikaz (1660.) rješava se i pristup ljestvama uglovnim kulama iznad 2. kata. Projektanti veliku pažnju polažu sigurnosti, posebno smanjenju rizika od požara. Svi daščani podovi zamjenjuju se opekam ili kamenom (istim materijalima zamjenjuju se i podovi od ilovače). Međukatna konstrukcija se u cijelosti mijenja zbog dotrajalosti, mjestimičnih izmjena i popravaka u

⁵⁹ M. VILIČIĆ, 1971, 55–56.⁶⁰ M. VILIČIĆ, 1971, 55–56.⁶¹ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 244–245.

Sl. 20. Tlocrt prizemlja (izvor: *Arhitektura*, 1971, 59–60)

raznim razdobljima koji djeluju heterogeno. Predviđaju se nove jače stropne grede koje će naglasiti "rustikalno-fortifikacioni" karakter tvrđave. Profesor Glogolja se, u dogovoru s J. Denzlerom i M. Viličić, priklonio modificiranom modelu drvene krovne konstrukcije kako ju prikazuje Martin Stier: roženičnom krovu dodao je horizontalne elemente ukrućenja, vezne grede i zatege (elementi visulje). Posebno je pitanje tretmana fasadnih otvora, kako onih na vanjskim pročeljima tako i onih prema unutrašnjem otvorenom prostoru, atriju. Projektom je predloženo fiksno ostakljenje na vanjskim pročeljima, a na otvore prema

atriju stavljaju se prozorska okna. Za veliki otvor u prizemlju nasuprot ulazu projekt predlaže montažno-demontažnu ostakljenu stijenu bez dovratnika. Sve vrata u tvrđavi su također bez dovratnika, ovjes se rješava željeznim nosačima usidrenim u kamene šambrane gdje postoje, ili izravno u zid.

U najvećoj se mogućoj mjeri poštuje analitičko-sintetski pristup i načelo čistoće izraza, kao već ranije deklariranu maksimu projektantskog tima. Glavni izložak, samu tvrđavu, "ogoljuje" se gdje je god to moguće, tako da se sa zidova otuca žbuka⁶² što u naravi doprinosi novim arheološkim nalazima (o kojima piše prof. Glavičić). Nova muzejsko-kulturna i ugostiteljska namjena zahtijevala je i adekvatne instalacije, primjerene 20. stoljeću. S uvođenjem vodovoda, kanalizacije i električnih instalacija maksimalno neinvazivnim metodama, Denzler i njegov tim imao je već zapažena iskustva koja je stalno trebalo unaprjeđivati (provođenje elektro-instalacije u fugama kamenog zida gdje nije drugo moguće, u reškama ili ispod poda i slično).

Kako se u fazi projektiranja još sakupljala muzejska građa i "u hodu" stvarao koncept postava zbirki, bez saznanja o broju i volumenu eksponata, projektom se predlagalo "direktivno uređenje" koje će omogućiti fleksibilnost kasnijeg postava, s rahlo postavljenim izlošcima koji neće dominirati nad građevinom. Sve elemente namještaja trebalo je birati (zapravo projektirati/dizajnirati) tako da odražavaju karakter tvrđave. Predložena je masivna hrastovina "grublje obrade, tamnije lužena, da se istakne težina ambijenta". Klupe i sjedalice po katovima trebale su biti masivne, postolja za vitrine tipizirana (iako različitih dimenzija), tako da u korpusu skrivaju dovod elektroinstalacija proveden u podu i u zidovima. Rasvjetu i rasvjetna tijela muzejskog dijela bilo je moguće odabrati tek po definiranju postava, ali opća rasvjeta svakako je trebala biti difuzna i indirektna. Za "rekreacioni prostor" ugostiteljske namjene projekt je predvidio točionik (šank) i stolove za ukupno 24 osobe te sanitarije. Rasvjeta ovog dijela morala je biti prikladna i sasvim različita od one po katovima, primjerena ugostiteljskoj namjeni⁶³. O pitanjima akustike restauriranih prostora

⁶² M. VILIČIĆ, 1971, 55–56. Skidanje žbuke bilo je neophodno ne samo zbog trošnosti, različitosti materijala, neujednačenosti debljina i projektantskog koncepta ogoljavanja kamenih zidova za dovođenje građevine do što čišće forme i izraza, već i zbog mogućih novih arheoloških nalaza na raznorodnom kamenu ugrađenom u zidove. O tome svjedoči i Ante Glavičić (1999, 89–90): "Od važnijih spomenika pronađenih u bedemima i otvorima Nehaja navodimo one najvažnije: (...) - nadvratnik s latinskim natpisom knezova 'kosinjskih', najvjerojatnije iz crkve sv. Duha; (...) - veliki grafit na zidu sobice u I. katu nad ulazom u Nehaj, latinski natpis koji svjedoči o gradnji Nehaja" i drugi.

⁶³ M. VILIČIĆ, 1971, 60.

Sl. 21. Prof. Sena Sekulić-Gvozdanović⁶⁴

tvrdave nije se posebno vodilo računa u ovoj fazi projektiranja. Ona je bitna za održavanje glazbenih događanja, a prof. Sekulić-Gvozdanović smatrala je da je, u prizemnom prostoru, učinak vibriranja zvuka između kamenih zidova i rezonantnog drva stropnog grednika pitanje eksperimenta.⁶⁵

Za Senu Sekulić-Gvozdanović rezultat djelovanja arhitekata Denzlera, Melite i Vjeke Viličića, konstruktora Glogolje, konzervatora, arheologa i muzealaca je rad koji "(...) ilustrira pravilan pristup arhitekata-historičara i muzealaca obnovi historijske arhitekture. Dakako da o izvedbi sada ovisi precizna primjena projektantskih zamisli. U tome i leži velika i značajna odgovornost i obaveza izvođača radova."⁶⁶

Melita Viličić ističe da je njezinom stručnom timu "u istražnim radovima i izradi statičke dokumentacije, osobito rekonstrukciji krovišta, veliku pomoć pružao Mladen Hudec, prof. građevine iz Zagreba, šef Odsjeka za komunalne poslove Općine Senj Krunoslav Prpić, inž., te stručni djelatnici Zavoda za zaštitu

⁶⁴ SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, SENA (SREBRENKA), *Portal hrvatske tehničke baštine*, 2024, URL: <https://tehnika.lzmk.hr/sekulic-gvozdanovic-srebrenka/> (2024-07-16)

⁶⁵ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 255.

⁶⁶ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 257.

Sl. 22. Arhitekt Vladimir Turina (desno) i Nenad Bach na tvrđavi Nehaj početkom 1960-ih (foto: Laszlo Fuderer, izvor: privatni arhiv Nenada Bacha)

spomenika kulture na Rijeci."⁶⁷ Mladen Hudec, dipl. ing. građ.⁶⁸, je po ovlaštenju Savjeta građana za upravljanje tvrđavom Nehaj već od 1961. godine volonterski radio na osnovnom konstrukcijskom učvršćenju tvrđave, posebno krovista, što je omogućilo i održavanje *Savjetovanja* u tom prostoru. Nadzor nad izvođenjem cijele prve faze vodili su prof. Hudec i Krunoslav (Luka) Prpić, dipl. ing. arh.

Pripremne radnje i napredovanje projekta izazivali su interes među arhitektima i kolegama Melite Viličić i Jurja Denzlera, pa je tako u obilazak tvrđave došao i arhitekt Vladimir Turina⁶⁹.

⁶⁷ A. GLAVIČIĆ, 1999, 109–110.

⁶⁸ Mladen Hudec (Slunj, 1924. – Zagreb, 2004.) projektant je i konstrukter, izvanredni profesor i prodekan na Rudarsko-geološko-naftnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i doktor građevinskih znanosti. Specijalist je za terenska ispitivanja konstrukcija i modelska ispitivanja naprezanja uz otvore podzemnih prostora. Diljem SFRJ-a i u mnogim zemljama svijeta radi, između ostalog, na ispitivanjima terena i projektima hidroelektrana, tako i HE Senj. Specijalistička znanja koja nadilaze potrebe građevina kao što je tvrđava Nehaj, stavlja u službu sanacije i zaštite objekta i bezrezervne suradnje s Antom Glavičićem. Bez Hudecovog doprinosa na stabilizaciji i interventnoj sanaciji međukatne i krovne konstrukcije ne bi Denzleru i suradnicima bilo moguće već 1964. godine napraviti projekt rekonstrukcije Nehaja.

⁶⁹ Po sjećanju iz usmene komunikacije s Nenadom Bachom (2022. u Zagrebu), prof. Turina je s krovnog ophoda tvrđave komentirao novu izgradnju u predjelu Mundarićevac 1960-ih, usporedivši zgrade crveno-smedih dvostrešnih krovova na goloj zapadnoj padini s "čevapima".

Završetak prve i pripreme za drugu fazu rekonstrukcije tvrđave Nehaj

Melita Viličić rezimira postignuća projekta sa željenim efektima po etažama: prizemlje ostaje tamno, 1. kat zadržava intimniji, "stambeni" karakter, a otvorenost 2. kata otkriva veliki prostor, vidljivo krovšte i dobar pregled. Krovni ophod, koji je izvorno omogućavao dobru kontrolu, otvara jedinstvene vizure na sve četiri strane svijeta. Stubišta koja vežu katove, skrivena u masi vanjskog zida, odražavaju karakter renesansne gradnje. Prevladava mišljenje da je projektom u potpunosti sačuvano bogatstvo prostornih doživljaja⁷⁰.

S krajem 1968. godine završava najveći dio projektiranja i prva faza rekonstrukcije tvrđave Nehaj. Prema specifikaciji radova druge faze (od 18. siječnja 1969. godine), zaključuje se da je tvrđava izvana dovršena: završena su arheološka istraživanja, zidovi, krovšte, fasadni otvori, pristupno stubište. Za 2. fazu ostali su radovi unutar tvrđave, uključujući međukatnu konstrukciju.

Ravnatelj GMS-a Ante Glavičić je, uz supotpisnike prof. Petra Šojata, predsjednika SMD-a, i direktora Narodnog sveučilišta Vladimira Pavelića, odmah početkom 1969. godine poslao dva dopisa: prvi, 18. siječnja 1969. godine, adresiran je na Upravni odbor Fonda za unaprjeđenje kulturnih djelatnosti u Senju, a drugi, 20. siječnja 1969. godine, na Upravni odbor Fonda za unaprjeđenje kulturnih djelatnosti SRH, Sekretarijata za kulturu, prosvjetu i fizičku kulturu Socijalističke republike Hrvatske. Meritum oba dopisa je zamolba za financiranjem daljnjih radova iz gradskih (30 %) odnosno republičkih sredstava u 1969. godini, bez kojih je nastavak i završetak radova nesaglediv, pogotovo ne do predviđenog datuma 1973. godine.

Kao prilog dopisu od 18. siječnja 1969. godine navode se *Izvještaj radova I. faze u 1968. godini* i *Troškovnik radova 2. faze u 1969. godini*.⁷¹

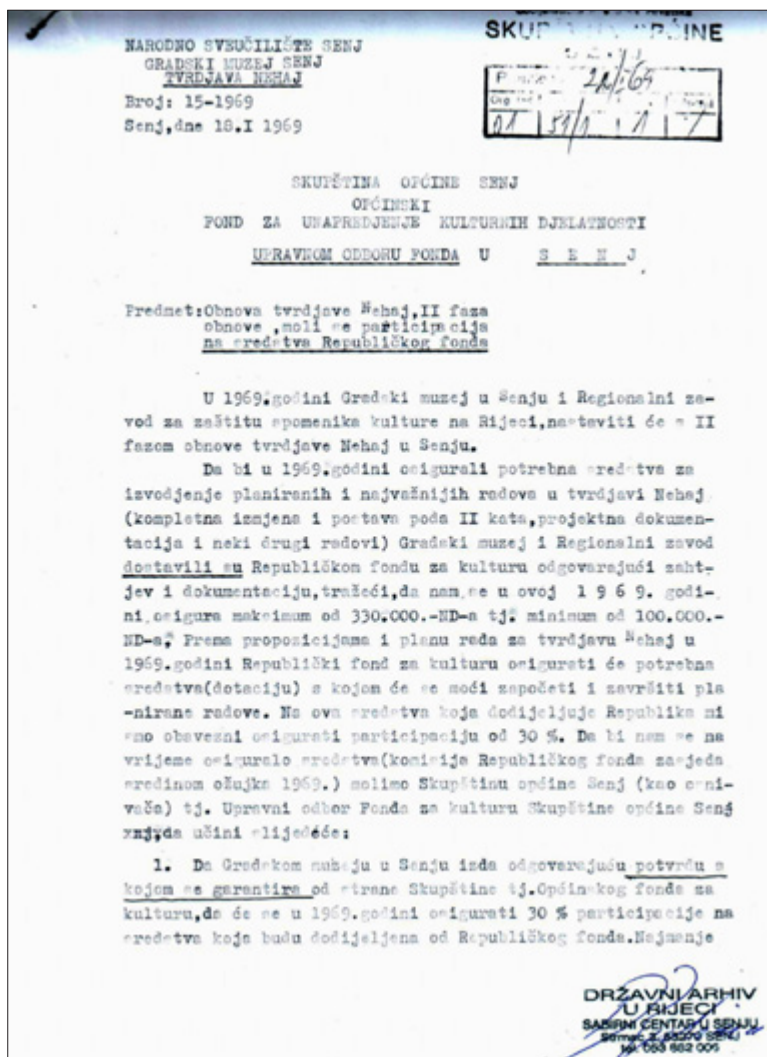
Radovi prve faze su dotirani u prethodnom razdoblju u tri navrata, i to 1964., 1965. i 1968. godine.

Prilog dopisu odošlanom 20. siječnja 1969. godine Fondu za unaprjeđenje kulturnih djelatnosti SRH, Sekretarijata za kulturu, prosvjetu i fizičku kulturu je *Troškovnik II. faze za nastavak radova obnove kule Nehaj u Senju 1969. godine*. Izrađivač je Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za povijest i teoriju arhitekture, a projektanti su J. Denzler i M. Viličić te suradnik Vjeko Viličić, datiran 18. siječnja 1969. godine.⁷²

⁷⁰ M. VILIČIĆ, 1971, 58.

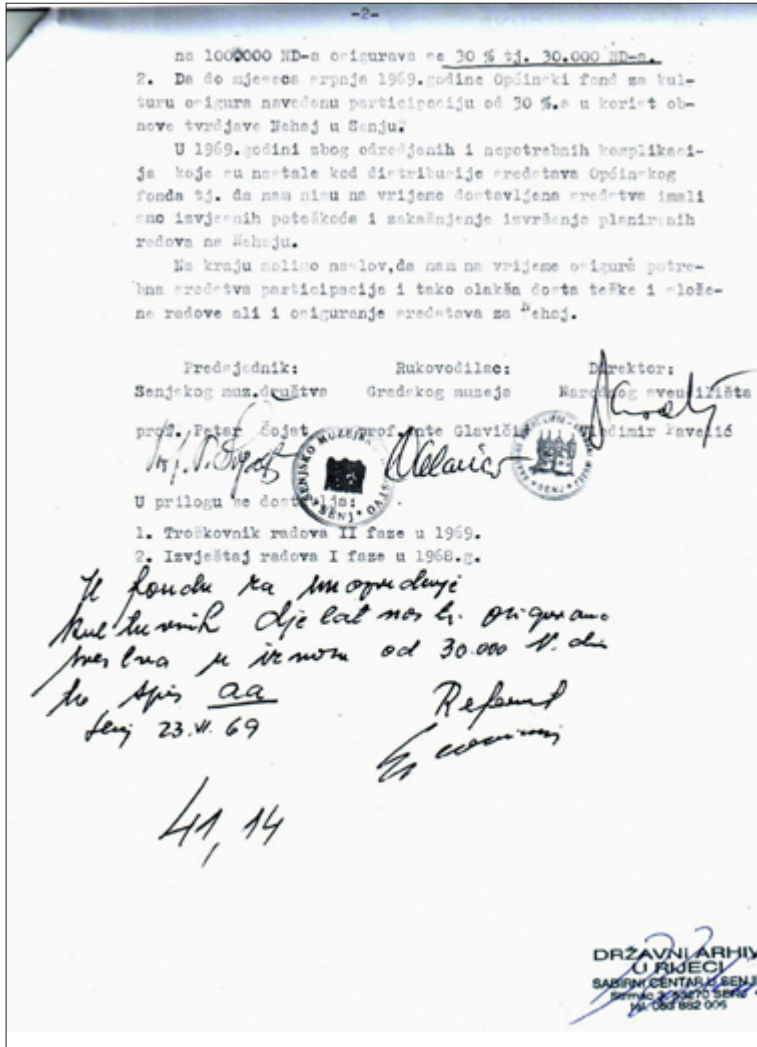
⁷¹ Dopis 1969/1., Državni arhiv u Rijeci, Sabirni centar u Senju, HR-DARI-SCE-9, a. o. 41,14, 51/1-69, br. 15-1969.

⁷² Dopis, 1969/2., Državni arhiv u Rijeci, Sabirni centar u Senju, HR-DARI-SCE-9, a. o. 41,14, 51/1-69, br. 21-1969.

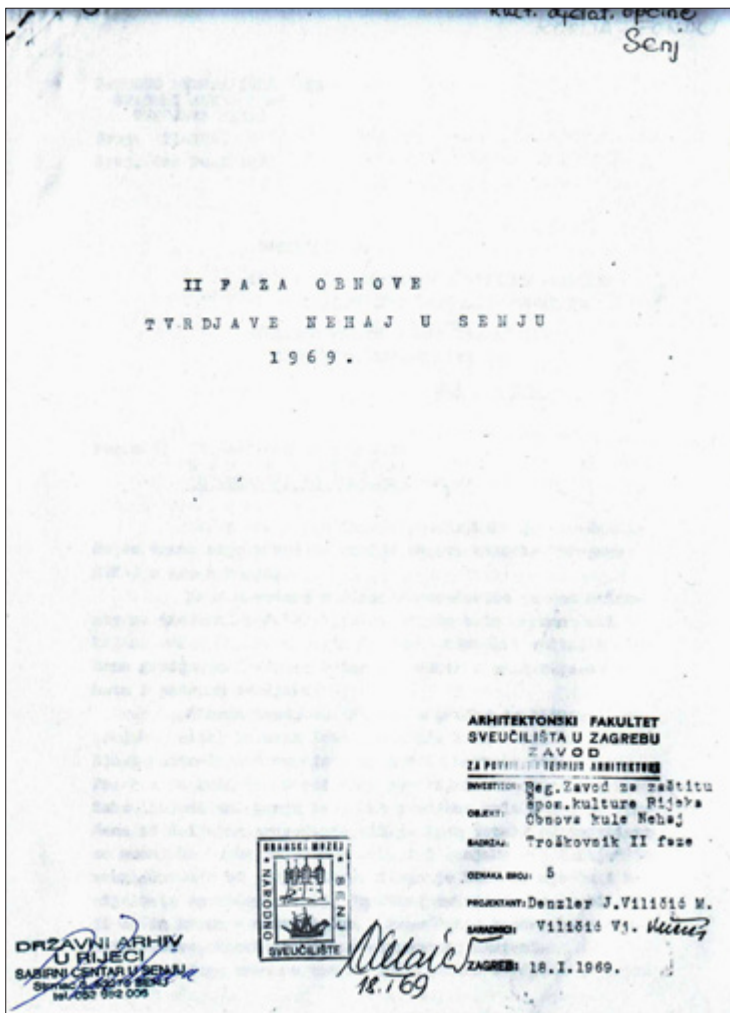
Sl. 23. Zamolba za financiranje II. faze obnove Nehaja, 18. siječnja 1969., prva stranica (izvor: HR-DARI-SCSE-9)

Na prvih osam stranica daje se opis, količine, jedinična te ukupna cijena izvršenja sljedećih radova: A. Pripremni radovi, B. Tesarski radovi, C. Zidarski radovi, D. Obrtnički radovi i E. Ostali troškovi. Iz iskazanih količina je vidljivo da se u 2. fazi mora izvesti veliki dio radova unutar same tvrđave, koji još spadaju pod sanaciju i adaptaciju objekta. Tako se navodi potreba rušenja

Sl. 24. Zamolba za financiranje II. faze obnove Nehaja, 18. siječnja 1969., potpisnici (izvor: HR-DARI-SCSE-9)

dijelova međukatne konstrukcije i ugradnja 105 jelovih, fino tesanih greda oštih bridova veličine 20/26 cm, s pojačanjima na mjestima na koja će se postaviti topovi. Na grede je bilo planirano postaviti 265,5 m² broskog poda. Sa zidova je trebalo otući 1935,0, a sa stropova 228,5 m² žbuke. Trebalo je porušiti i postojeće pregradne zidove te ih zamijeniti novima (posebno u podrumu, poslije

Sl. 25. Troškovnik II. faze obnove Nehaja, 18. siječnja 1969. godine, naslovnica (izvor: HR-DARI-SCSE-9)

ih opločiti keramičkim pločicama), obraditi sve vanjske fasadne otvore kao i one prema atriju za ugraditi prozore, okna i vrata, čija se dobava i ugradba također traži: borova ili hrastova stolarija prethodno natopljena lanenim uljem, okov iz kovanog željeza "dvokratno premazati mat crnim grafinom". Položiti je trebalo kanalizaciju, izvesti septičku jamu kapaciteta 30 m³ na udaljenosti od 10 m od objekta. Tražio se i razvod vodovodnih instalacija u podrumu te

- 8 -

ALTERNATIVA:

Vodovodni priključak na postojeći
gradski vodovod od kalvarije do
kule Nehaj izveden u lijevanom se-
ljesnom cijevima priključka 50 - 80
mm (odnosno profila postojećih cij-
jevi) sa brojilom te napornim venti-
lima u daljini cca 250 m uznahe li-
nija ----- posredno 35.000.-

OSTALI TROŠKOVI

1) Dio isplate arhitektonskog elaborata -----	20.000.-
2) Projekt za vodovod, kanaliz. elektriku i ventilaciju -----	3.000.-
3) Putni troškovi -----	2.000.-
	Ukupno 25.000.-

REKAPITULACIJA

A/ Pripremni radovi	Din.	39.146.-
B/ Tesarski "	"	73.620.-
C/ Hidrantski "	"	65.735.-
D/ Obitnički "	"	107.280.-
E/ Ostali troškovi	"	25.000.-
Oveukupni troškovi	Din.	310.801.-

• • •

za inoostala
prof. Ante Glavica

DRŽAVNI ARHIV
U SENJU
 SARAJEVO CENTAR U SENJU
 Bulevar 3. maja 10 SENJ
 tel. 053 612 076

Sl. 26. Troškovnik II. faze obnove Nehaja, 18. siječnja 1969. godine, str. 8.
(izvor: HR-DARI-SCSE-9)

ugradnja hidrofora (alternativno priključak na gradski vodovod od Kalvarije), kao i razvod elektroinstalacija s izvodima za rasvjetna mjesta. Iz zidova je trebalo izvaditi kamene fragmente s glagoljskim i latinskim inskripcijama te konzervirati temelje ranoromaničke crkve Sv. Jurja u prizemlju. Ostali troškovi obuhvaćali su arhitektonske elaborate, projekte instalacija i putne troškove (u iznosu od cca 8 % predviđene investicije, op. a.). Ukupno tražena sredstva za

nastavak II. faze radova na dan 18. siječnja 1969. godine iznosila su 301.801,0 novih dinara.⁷³ Naglasiti valja konzistentnost i dosljednost razvoja projekta tijekom cijelog desetljeća (uključujući i zaključke *Savjetovanja* 1963. godine), vidljive i u detaljima kao što su vrste i načini završnih obrada zidova, podova i stropnih greda, izbor materijala i obrada fasadne i unutrašnje stolarije, mobilijara, opreme, instalacija i ostalog.

Dokaz ozbiljnosti namjere nastavka realizacije projekta rekonstrukcije tvrđave Nehaj je potkraj 1968. godine potpisan "sporazum za izradu studije za preuređenje i restauraciju te (izrada) projektnog elaborata za preuređenje i kompletnu obnovu te kule radi njene muzejske namjene, između Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika i Zavoda za povijest arhitekture Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu – predstojnik prof. Andre Mohorovičić, dipl. inž. arh., a izrada projekta povjerena je prof. Jurju Denzleru, dipl. inž. arh. i doc. Meliti Viličić, dipl. inž. arh. Kao investitor, Regionalni zavod za zaštitu spomenika Rijeka stručno je vodstvo i nadzor povjerio višoj stručnoj konzervatorici Vesni Jenko. Suinvestitor, Republički fond za unapređivanje kulturne djelatnosti Zagreb, odobrio je 500.000 din", što je bilo daleko premalo i po njenoj će procjeni "trebati još barem toliko".⁷⁴

Planiran rok do potpunog završetka radova morao se ipak pomaknuti za nekoliko godina. Rezultat rada po završetku 1. faze i priprema za 2. fazu dovoljno govore o znanju, sposobnostima i postignućima svih aktera rekonstrukcije, kao i o simboličkom značaju tvrđave Nehaj.

Osvrt na projekt rekonstrukcije Nehaja iz pera suvremenika

Mišljenje i analizu projekta rekonstrukcije tvrđave Nehaj u *Senjskom zborniku* 1970. godine dala je Sena Sekulić-Gvozdanović. Kao arhitektica koja se, kako je već navedeno, bavila gradinama, utvrđama i utvrđenim gradovima, u 1960-ima i 1970-ima s prof. Glavičićem istraživala je i u okolici Senja. Radeći na istoj katedri s Mohorovičićem, Denzlerom i Melitom Viličić, pratila je projektiranje rekonstrukcije Nehaja u svim fazama i segmentima promišljanja, pristupala je projektiranju, analizi povijesnih dokumenata i primjera te izvođenja radova.

⁷³ Tražena sredstva iz prethodnog razdoblja (već spomenutih *10 milijuna dinara na ime I. faze restauracije tvrđave Nehaj*) nije moguće izravno uspoređivati s iznosom traženim za drugu fazu radova jer je u međuvremenu u državi došlo do deprecijacije federalne valute dinar i uvođenja novog dinara.

⁷⁴ M. VILIČIĆ, 1971, 61.

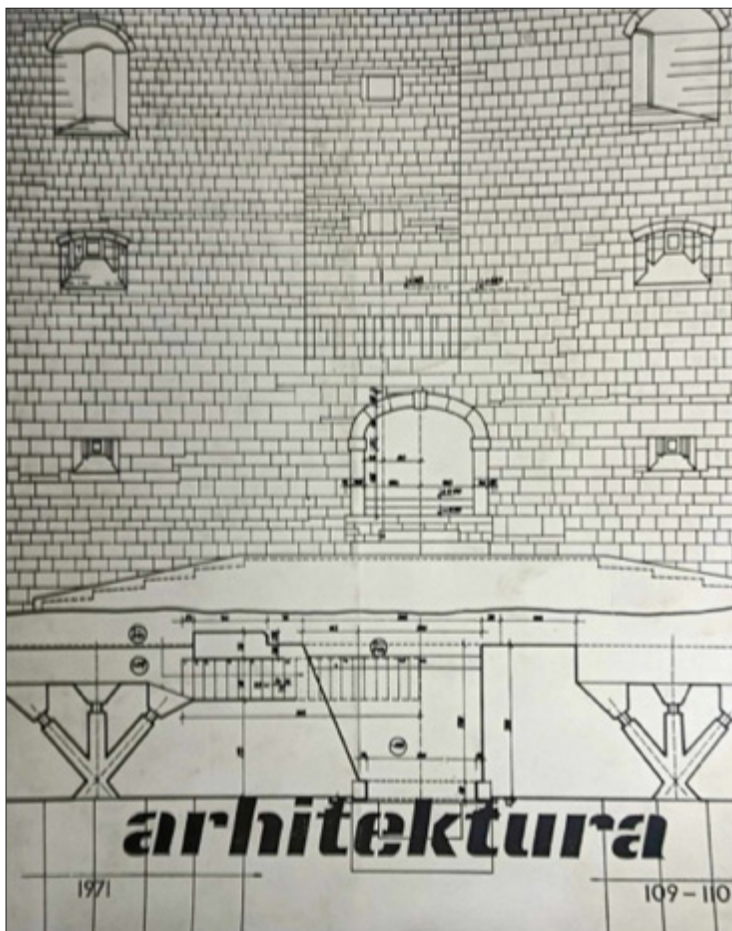

Sl. 27. Senj početkom 1970-ih (foto: Srećko Božičević,
izvor: privatni arhiv H. Knifić Schaps)

Osvrćući se na projekt obnove, ona je istaknula sve izazove koje za konzervatore i arhitekte predstavlja status monumeta: "Obnova kulturno-povijesnog spomenika traži ne samo studijski pristup stilskim karakteristikama, originalnom građevnom materijalu i konstrukciji, nego i stanovita odricanja u smislu kreativnog djelovanja arhitekta". Ističe tako potrebu stalnog usklađivanja zamisli prvobitnog autora, stanja zatečenog nakon devastacija, bombardiranja i kasnije djelomične obnove, s novim mogućnostima koje nudi vrijeme, a traže razvojne vizije. Osnovno je, smatra Sekulić-Gvozdanović, "da se više sređuje nego kreira. Da se ruka arhitekta gotovo i ne osjeti uz nove funkcionalne razloge (...)", a što ne bi smjelo "u obnovi objekta biti uočljivo".⁷⁵ Autori projekta znalački su riješili probleme zaštite od bure (vjetrobran, zatvaranje otvora staklom), akustike⁷⁶ i potreba muzejskog postava, ne samo zaštitom integriteta objekta,

⁷⁵ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 254–255. Prvi dio rada posvećen samoj tvrđavi bogato je ilustriran fotografijama (6), povijesnim prikazima V. M. Coronellija (1688.) i J. W. Valvasora (1687.) te nacrtima glavnog projekta iz 1964. godine koje je izradio tim Jurja Denzlera i Melite Viličić (presjek, tlocrt prizemlja, tlocrti 1. i 2. kata te shematski prikaz detalja).

⁷⁶ H. KNIFIĆ SCHAPS, 2022, 6. Isticanje pitanja akustike u objektu proizlazi možda iz glazbene naobrazbe i posvećenosti glazbi S. Sekulić-Gvozdanović, koje je išlo do te mjere da se u odabiru životnog poziva dvoumila između karijere operne pjevačice i arhitektice.

Sl. 28. *Arhitektura*, 109-110, 1971, naslovnica
(izvor: Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb)

već afirmacijom njegove oblikovne kvalitete i načina gradnje implementacijom novih materijala i funkcija.

Ako se izuzme Ante Glavičić, centralna figura rekonstrukcije Nehaja je svakako arhitekt Juraj Denzler, stoga zaslužuje dodatan osvrt. Osnovna odrednica i osobitost njegova opusa je "potpuno zadovoljavanje funkcije, uz izraziti smisao za sklad, harmonične odnose i naglašenu estetiku"⁷⁷. Denzlerova

⁷⁷ A. MUTNJAKOVIĆ, *Juraj Denzler*, Pogovor, u: S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 2000, 94.

praktična iskustva, profinjeni ukus, smisao za smireno, odmjereno, uravnoteženo i čisto, u Senju nailaze na najplodnije moguće tlo. Njegova analiza pa sinteza, uz minimalizam arhitektonskog izraza, u potpunosti odražavaju karakteristike građenja u gradu obilježenom i izloženom vanjskim čimbenicima – klimatskim uvjetima i svekolikoj nesigurnosti kroz povijest. Funkcionalnost, uporabu jednostavnih materijala, krajnje šturo ali skladno oblikovanje i prikladno mjerilo počivaju na analizi stambene, a pogotovo u fortifikacijskoj gradnji.⁷⁸ S. Sekulić-Gvozdanović smatra da je "arhitekt Denzler potpuno uspješno po općem uvjerenju" izradio projekt od 1963. do 1965. godine, "istovremeno dok su arhitekti Melita i Vjeko Viličić realizirali unutrašnjost u muzejske svrhe, uz ugostiteljstvo u podrumu. Danas je građevina naglašena turistička atrakcija. Služi i brojnim priredbama, manifestacijama i simpozijima. Obnovljena je prema principima suvremenog čuvanja spomenika, koji uzimaju u obzir vitalne potrebe života, pružaju kulturni sadržaj i oblikovno obogaćenje u općem sklopu kulturnih nastojanja (...)."⁷⁹

Ougledu tvrđave Nehaj među arhitektima, konzervatorima, povjesničarima umjetnosti i drugima, ali i o vrjednovanju doprinosa svih dionika, posebno glavnih aktera rekonstrukcije, govori i gesta uredništva *Arhitekture*, časopisa za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost Saveza arhitekata Hrvatske: za naslovnicu tematskog broja 109–110 *O staroj fortifikacionoj arhitekturi u Hrvatskoj* 1971. godine, uz eminentne primjere gradina, tvrđava i gradova kao što su Klis, Knin, Trsat, Grobnik, Čakovec, Varaždin, Kraljevica, Sisak, Ozalj i mnogi drugi, redakcija odabire upravo nacrt pročelja tvrđave Nehaj koji je izradio Denzlerov tim.⁸⁰

Tvrđava Nehaj u 21. stoljeću (umjesto zaključka)

Nakon rekonstrukcije provedene 1960-ih godina i nastavka do završetka 1975. godine, na tvrđavi Nehaj su u više navrata obavljane sanacije i adaptacije. Jedan od najopsežnijih konstrukcijskih zahvata na korpusu

⁷⁸ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 2000, 58–59. Iz ogromnog Denzlerovog opusa autorica bira, između ostaloga, Nehaj, ilustrirajući tekst nacrtom postojećeg stanja ulaznog dijela tvrđave (tlocrt, presjek, pročelje). Poglavlje naslova *Utvrda Nehaj, Senj* svjedoči o vrjednovanju doprinosa Denzlera i suradnika, ali i o vlastitoj povezanosti sa Senjom.

⁷⁹ S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 2000, 58–59.

⁸⁰ *Arhitektura*, 109-110, 1971, URL: <https://uha.hr/dzi.php?zi=Arhitektura> (2024-09-17)
Glavni urednik: Tomislav Petrović; članovi uredništva: Igor Emili, Branko Kincl, Boris Magaš, Berislav Šerbetić, Andrija Mutnjaković; suradnja na ovom broju: Slavko Dakić, Tomislav Premerl.

Sl. 29. Tvrđava Nehaj, siječanj 2018., ulaz
(foto: H. Knifić Schaps)

građevine bio je 2010-ih godina, prema projektu arhitekta Egona Lokošeka⁸¹. Uz ostalo, izvedeno je ojačanje nosivih zidova injektiranjem, zamjena dijela međukatne konstrukcije, sanacija krovništa te nova žbukanja dijela ziđa, sve prema konzervatorskim uvjetima.⁸²

⁸¹ Egon Lokošek (Split, 1948. – Zagreb, 2017.) bio je hrvatski arhitekt i konstrukter, ovlaštenu inženjer sa završenim Arhitektonskim i Građevinskim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu, a od 1971. godine i asistent na Katedri za nosive konstrukcije Arhitektonskog fakulteta. Kao specijalist i veliki poznavatelj klasične konstrukcije radio je na projektiranju sanacija i rekonstrukcija pojedinačnih objekata i sklopova kao što su Kula Kamerlengo, Franjevački samostan Male braće i Crkva sv. Vlaha u Dubrovniku, kompleks Rikard Benčić u Rijeci, Gradska lođa u Senju, Stari grad Čakovec i brojni drugi. Inovativnim je rješenjima u promišljanju sanacije konstrukcije uvelike pridonosio kvaliteti spomenika kao cjeline.

⁸² Uvid u dokumentaciju Lokošek projekt d. o. o. za projektiranje, consulting i usluge, Građevina: Tvrđava Nehaj u Senju, glavni projekt i izvedbeni projekt adaptacije i rekonstrukcije dijela nosive konstrukcije, T. d. 04-01/05/2010, Zagreb, srpanj 2010.

Sl. 30. Tvrđava Nehaj, siječanj 2018., detalj
(foto: H. Knifić Schaps)

Iako nije predmet rada, spomenuti treba da su tijekom vremena, a slijedom novih, znanstveno utemeljenih nalaza, vršena proširenja, osuvremenjivanje, dopune i prilagodbe muzejskog postava te pripadajućih instalacija i opreme, koje se nastavljaju i danas. Antu Glavičića, Melitu i Vjeku Viličića, Jurja Denzlera, Miroslava Glavičića, Željka Kovačića i druge nasljeđuju znanstvenici i kreativci koji će svaki novi postav morati bazirati na utemeljenim saznanjima, zahtjevima vremena i mogućnostima novih tehnologija, prvenstveno digitalizacije.

Tvrđava Nehaj ostaje nacionalni simbol opstojnosti i nepokorenosti. Briga o čuvanju građevine kao kulturnog dobra interdisciplinarna je sprega mnogih struka, predvođenih konzervatorima, arhitektima i konstrukterima. Suvremene ultrazvučne metode dijagnostike stanja građevine omogućavaju neinvazivna ispitivanja, a materijali i načini ugradnje jamče veću trajnost i čvrstoću, naravno uz potpunu afirmaciju izvornog građiva, o čemu brinu konzervatori. Niz koji

je započet graditeljem Ivanom Lenkovićem, pa se nastavio Jurjem Denzlerom, Mladenom Hudecom, Melitom Viličić, Egonom Lokošekom i drugima (ako se spominju samo graditelji – arhitekti i konstrukteri), dodatna je obveza nadolazećih generacija - stručnjaka i odlučitelja s političkog spektra. Briga o kulturnom dobru, njegovoj vidljivosti, prepoznatljivosti, ulozi u očuvanju duha mjesta, povećanju kulturno-edukativnog značaja, gospodarske vrijednosti i uloge u društvu, u tvrđavi Nehaj počiva na zasadama povijesnih velikana.

Literatura

I. Arhivski izvori

- Zapisnik II. sjednice Savjeta građana za upravljanjem tvrđavom Nehaj*, 1963./1, arhiv Gradskog muzeja Senj
- Zapisnik Savjetovanja o uređenju i savremenoj namjeni tvrđave Nehaj*, 1963./2, arhiv Gradskog muzeja Senj
- Dopis od 18. 1. 1969., Državni arhiv u Rijeci, Sabirni centar u Senju, HR-DARI-SCE-9, a. o. 41,14, 51/1-69, br. 15-1969
- Dopis od 20. 1. 1969. Državni arhiv u Rijeci, Sabirni centar u Senju, HR-DARI-SCE-9, a. o. 41,14, 51/1-69, br. 21-1969

II. Knjige i članci

- Ante GLAVIČIĆ, Kulturno-povijesni vodič po Senju, *Senjski zbornik*, 1, Senj, 1965/1, 264–314.
- Ante GLAVIČIĆ, Izvještaj o značajnim arheološkim nalazima u tvrđavi Nehaj u Senju, maja 1964. godine, *Senjski zbornik*, 1, Senj, 1965/2, 315–322.
- Ante GLAVIČIĆ, Informacija za obnovu tvrđave "Nehaj" i izgradnju "Uskočkog mauzoleja" u gradu Senju 1972. – 1975. godine, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 205–224.
- Ante GLAVIČIĆ, Dopunjeno izvješće o otkriću Senjske glagoljske ploče u povodu 900. obljetnice njezina postojanja, *Senjski zbornik*, 26, Senj, 1999, 89–114.
- Senj, Hrvatski kulturni spomenici*, I, JAZU, Zagreb, 1940.
- Dubravka KISIĆ, *Arhitekt Milovan Kovačević, pobornik internacionalnog modernizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 2023.
- Helena KNIFIĆ SCHAPS, *Prva dama hrvatske arhitekture, Sena Sekulić-Gvoždanović (1916. – 2002.)*, Akademija arhitektonske umjetnosti i znanosti, Zagreb, 2022.
- Helena KNIFIĆ SCHAPS, Vuk Krajač (1895. – 1962.) - život i djelo, *Senjski zbornik*, 49, Senj, 2022, 339–364.

- Helena KNIFIĆ SCHAPS, Ante Glavičić – čuvar i promotor graditeljske baštine Senja i okolice, *Senjski zbornik*, 50, Senj, 2023, 119–150.
- Helena KNIFIĆ SCHAPS, Savjetovanje o uređenju i novoj namjeni tvrđave Nehaj u Senju, 1963. godine, *Senjski zbornik*, 50, Senj, 2023, 151–184.
- Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Put u Senj, putne uspomene*, reizdanje Matica hrvatska Senj, Senj, 2001.
- Pavao TIJAN, *Senj, kulturno-historijska šetnja gradom po priloženom tlocrtu*, Senjski klub u Zagrebu, Zagreb, 1931.
- Srebrenka SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, Izgradnja, opis i analiza projekta obnove tvrđave Nehaj u Senju, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 241–262.
- Sena SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, *Arhitekt Juraj Denzler*, Družba Braće hrvatskoga zmaja, Zagreb, 2000.
- Pavao TIJAN, Senjski klub u Zagrebu, *Senjski zbornik*, 21, Senj, 1994, 321–344.
- Melita VILIČIĆ, Grafička rekonstrukcija katedrale sv. Marije u Senju, *Senjski zbornik*, 3, Senj, 1968, 54–87.
- Melita VILIČIĆ, *Arhitektonski spomenici Senja (Prilog dokumentaciji)*, JAZU, RAD, Knj. 6, Zagreb, 1972, 65–263.
- Melita VILIČIĆ, O maketi Senja sedamnaestog stoljeća, *Senjski zbornik*, 9, Senj, 1981/82-1, 210–214.
- Melita VILIČIĆ, Utvrde grada Senja u doba senjskih uskoka, *Senjski zbornik*, 8, Senj, 1981/82-2, 335–342.

III. Internetski izvori

- Arhitektura*, 109-110, 1971, URL: <https://uha.hr/dzi.php?zi=Arhitektura> (2024-09-17)
- U OBRANU SENJA, *Čovjek i prostor*, 64, 1957, URL: <https://arhitekti.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=11019> (2024-09-17)
- Melita VILIČIĆ, Obnova kule Nehaj u Senju, *Arhitektura*, 109-110, 1971, 55–61, URL: [https://arhitekti.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=11197&tify={%22pages%22:\[75\],%22panX%22:0.425,%22panY%22:0.287,%22view%22:%22thumbnails%22,%22zoom%22:0.954}](https://arhitekti.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=11197&tify={%22pages%22:[75],%22panX%22:0.425,%22panY%22:0.287,%22view%22:%22thumbnails%22,%22zoom%22:0.954}) (2024-09-17)
- Melita VILIČIĆ, *Arhitektonski spomenici Senja*, Rad JAZU, 360, Zagreb, 1971, 65–129, URL: [https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=iiif.v.a&id=172104&tify={%22pages%22:\[0,1\],%22view%22:%22info%22}](https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=iiif.v.a&id=172104&tify={%22pages%22:[0,1],%22view%22:%22info%22}) (2024-09-30)
- MOHOROVIČIĆ, ANDRE, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, URL: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/mohorovicic-andre> (2024-08-18)
- MOHOROVIČIĆ ANDRE, AKADEMIK, *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, URL: <https://www.info.hazu.hr/clanovi/mohorovicic-andre/> (2024-09-30)
- POVIJEST, *Gradski muzej Senj*, URL: <http://www.muzej-senj.hr/povijest/> (2024-09-17)
- SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, SENA (SREBRENKA), *Portal hrvatske tehničke baštine*, 2024, URL: <https://tehnika.lzmk.hr/sekulic-gvozdanic-srebrenka/> (2024-07-16)

IV. Ostali izvori

Nenad BACH, usmena svjedočanstva i fotografije 13., 14., 16., 17., 21., privatni arhiv

Vladimir BERKOVIĆ, usmena svjedočanstva i fotografija 15., privatni arhiv

Helena KNIFIĆ SCHAPS, fotografije 27., 29., 30., privatni arhiv

ARCHITECTS DENZLER, VILIČIĆ, MOHOROVIČIĆ,
SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ AND THE RECONSTRUCTION OF THE NEHAJ
FORTRESS IN SENJ IN THE 1960s

Summary

The Nehaj Fortress is a built cultural heritage of the Republic of Croatia, which has been written about extensively and from several professional perspectives. An aspect of this work is the role of individuals, experts and notable people in their field of activity, especially the architects Andre Mohorovičić, Juraj Denzler, Melita Viličić and Srebrenka (Sena) Sekulić-Gvozdanović in the construction-conservation reconstruction of the fortress and the creation of conditions for its new, museological purpose.

Reconstruction began immediately after World War II and lasted until 1975. The first phase of reconstruction at the end of the 1950s and 1960s was the time of consolidating and redefining the organisation, establishing and beginning new institutions and services from the spectrum of conservation, protection of cultural heritage, museology, and others. It is greatly marked by the new socio-political organisation of the state and the division of authority. All of this did not put off the initiative and action of the enthusiasts and experts, at that time, the most respected and competent for the reconstruction of monuments whose significance and symbolism crossed national, republican and federal borders.

The paper analyses the course of changes that happened in the body of the building throughout history. The focus is on the facts about the work of the architects J. Denzler, M. Viličić, A. Mohorovičić and S. Sekulić-Gvozdanović, about their commitment, contribution and merits that are insufficiently known about even in expert architectural circles. The significance that these architects give to the valorisation, visibility and reconstruction of the Nehaj Fortress itself is a continuation of the initial work of Dr Vuk Krajač and, from the beginning to the very end, the active participation of the main actor, Professor Ante Glavičić. The museum display is not the subject of this work.

Keywords: Nehaj Fortress, reconstruction, Juraj Denzler, Melita Viličić, Andre Mohorovičić, Sena Sekulić-Gvozdanović